

મહાકવિ કાલિદાસ વિ. ચિત્તં

શ્રીરઘુંશમ્-પ્રથમ રંગઃ

મોક્ષમંદીર-અમદાવાદ.

સં. ૧૯૭૮

કિંમત રૂ. ૦-૭-૦.

સને ૧૯૨૨

બીજી સર્ગી તૈયાર થાવ છે. કિંમત રૂ. ૦-૫-૬.

વિદ્યાર્થીઓ માટે દરેક સર્ગે બે આના બોજા.

બે ભાગના એક સાથે પુસ્તકના રૂ. ૦-૧૨-૦.

૮-૮-૮

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક C-C-C- વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ રઘુવીર-૨૧૭૧-૧

વિષય ૨૪૪:૩

મહાકવિ કાલિદાસ વિરચિતં

શ્રી રઘુવંદામ્.

પ્રથમ સર્ગઃ

પદ્મસ્થેઠ, શબ્દાર્થ તથા સાદા શુભરાતી તથા અંગ્રેજી ભાષાંતર સહિત.

અ શોધક તથા ટીકાકાર,
ભટ્ટ રામશંકર મોનજી.

મોક્ષ મંદીર—અમદાવાદ.

પ્રકાશક,

રા. રા. ભોગીલાલ બાલાજી બી. એ.

કાલુપુર શુદ્ધીની પોળ—અમદાવાદ.

(અન્ય સ્વામીત્વના સંપત્તિ હક ટીકાકારને સ્વાધીન છે.)

પ્રથમ આવૃત્તિ.

પ્રત ૨૦૦૦.

સંવત ૧૯૭૭ દસેરા.

કીર્મત—પોસ્ટજ સહિત.

૨૬ કાગળોની દર નકલે રૂ. ૦-૫-૦.

૩૬૬ કાગળોની દર નકલે રૂ. ૦-૭-૦.

અમદાવાદ—પીરમસા રોડ ઉપર ધી નિર્મળ પ્રીન્ટિંગ પ્રેસમાં;

લલિતભાઈ ધર્મશરમાજી ત્રિવેદીએ બાપ્યું.

૮૨૮૮

૮૨૫:૬

કાંઈ પણ નવું કાર્ય કરતાં જીવને આંચકો તો થાય, તેમ આ પ્રાણ સમક્ષ મૂકતાં મને પણ જરા ક્ષોભ થયે!-ક્ષોભ થતાં રામ વનવાસનું સ્મરણ થયું.

સાન્દ્રાનન્દપયોદસૌ મગતનુ, પીતામ્બરં સુન્દરમ્ ।
પાળૌ બાણશરાસનં, કટિલસત્તૂળીરમારં વરમ્ ॥
રાજીવાયતલોચનં ધૃતજટા, જુટેન સંશોભિતમ્ ।
સિતાલક્ષ્મણ સંયુતં પથિગતં, રામાધિરામં મજે ॥

અર્થ—ઘાટા તથા મનને આનંદ આપે એવા મેઘના જેવા રયામ શરવાળા, પીળાં વસ્ત્રોને ધારણ કરનારા, સુંદર, હાથમાં ધનુષ્ય બાણ રહ્યાં છે એવા, કેડપર જુલતા સુંદર ભાથાના ભાર વાળા, ઉત્તમ કમળની પાંખડીઓ જેવા સુંદર નેત્રોવાળા, માથા ઉપર ધારણ કરેલા જટાબુટથી શોભતા તથા સિતા તથા લક્ષ્મણની સાથે વનના માર્ગોમાં આલ્યા જતા એવા પ્રિય રામચંદ્રજીને (આ મંગળ પ્રસંગમાં) સ્મરું છું.

પ્રસન્નતાં યા નગતાભિષેકતસ્તથા ન મમ્લૌ વનવાસદુઃસ્વતઃ ।
મુર્ખાંબુજશ્રીરઘુનંદનસ્ય મે, સદાસ્તુ સા મંજુલમંગલપદા ॥

(રાજ્યાભિષેક કરવાને દિવસે સતારમાં રામચંદ્ર કેડેથીના જીવનમાં હુમેશના નિયમ પ્રમાણે રાજા દશરથને પગે લાગવા પધાર્યા અને તે વખતે ત્યાં વનવાસના સમાચાર મળ્યા, છતાં રામના મુખની શોભા કેવી હતી તે વિષે આ શ્લોકમાં ખુલસો છે.)

અર્થ—રામચંદ્રના મુખની શોભા કે જે અભિષેક એટલે ગાદી પર બેસવાના સમાચારથી પ્રકુલ થઈ નહોતી તેમ વનવાસના સમાચારથી નિર્મલ થઈ નહોતી તે શોભા સર્વદા મને (રામની ભક્તિમાં) ઉત્તમ મંગળ માધ્યમ.

નિવેદન.

ઈ. સ. ૧૯૦૦ માં શામળદાસ કોલેજ છોડ્યા પછી મારા જીવન પ્રવાહ મિસ્ટ્રાખાતામાં વહેવા લાગ્યો. નવરાશ ઘણીજ થોડી મળતી હતી તો પણ વાંચનનો શોખ હોવાને લીધે કાંઈ કાંઈ ગ્રન્થો વાંચતા હતા. સંસ્કૃત તો અઘ્યાસ ચાલુ નહીં રહેવાથી કટાઈ જવા લાગ્યું. હાલ ધાર્મિક જીવન ગાળવાની પ્રવૃત્તિ સાથે સંસ્કૃતને તાણુ કરવાની જરૂર જણાઈ. સફળાગ્યે સીંદોરના (હાલમાં નાનું જીવનવહરના) પંડીતજી લક્ષ્મીભાઈ લક્ષ્મીશંકર મળ્યા. હર માસે તેમને અમુક રકમ આપવાની નક્કી કરી તેમની સાથે હમેશાં એક કલાક સંસ્કૃત વાંચવાની ગોઠવણુ કરી. મને તુલસીકૃત રામાયણનો શોખ છે તો તે શોખની પાછળ રઘુવંશનો ગ્રન્થ પણ મારા હાથમાં આવ્યો. આ ગ્રન્થ પ્રથમ ઘણીવાર મારા હાથમાં આવ્યો હતો પણ અત્યારે તેમાં મને જે પ્રેમ પ્રગટ્યો છે તેવો પ્રેમ પૂર્વે નહોતો. મહીનાથની ટીકા અઘરી છે. જે વખતે થઈ હશે તે જમાનામાં સંસ્કૃત વ્યાકરણનો વિષય વિદ્યાર્થીઓ મહુ સારી રીતે સમજી શકતા હશે. કારણકે તેઓના મગજ ચીંતા તથા વિષયથી ઘણે અંશે અલગ હતા. મને પણ આ ટીકા અઘરી લાગી. અઘરાને જેમ બને તેમ સાદુંરૂપ આપવું મને ગમે છે. મારી ભણવાની ઢબ એવી છે કે જ્યારે જ્યારે હું કાંઈ બાણુ અગર સાંભળું ત્યારે ત્વરાથી ટુંકામાં ટુંકી નોંધ કરી લઉં અને પછી મને અવકાશ મળે તેમ તે ટુંકી નોંધ ઉપરથી ખુલાસાવાર લાંબી નોંધ કરું છું કે જેથી જ્યારે જોઈએ ત્યારે તે વાંચી-સમજી શકાય. રઘુવંશ ઉપર આ પ્રમાણે તૈયાર કરેલી ખુલાસાવાર નોંધ મોક્ષમંદીરના સુસુક્ષ્મોને તેમ વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી થાય તેમ ધારી આ પ્રયત્ન મેં મારા મન ઉપર લીધો છે. ઇંગ્રેજી ભણનારની વધારે અનુકુળતામાટે હરેક શ્લોકની નીચે સાદું ઇંગ્રેજી ભાષાંતર પણ કર્યું છે. આ પ્રયત્ન વિદ્વતા બતાવવા માટે નથી. જનસમાજની કાંઈક શેવા થાય એવી ઇચ્છાથી આપની શેવામાં આ ગ્રન્થ મુકું છું.

પંડીતજી તથા પ્રકાશકે મારી લખેલી નોંધ તપાસવામાટે જે તસ્દી લીધી છે તે ખાતે તેમનો ઉપકાર માન્યમાં આવે છે. કાંઈ ભૂલચક હોય તો સુધારીને વાંચ્યોજી. કાંઈ મને લખવાજેવું હોય તો લખશો, જેથી બીજી આવૃત્તિમાં યોગ્ય સુધારો થઈ શકે.

વાંચવું સુગમ પડે તેટલામાટે ખાસ કરીને મોટા ટાઇપથી આ ગ્રન્થ છપાવ્યો છે.

મોક્ષમંદીર-અમદાવાદ.
સંવત ૧૯૭૭ દસેરા.

રામશંકર મોનજી ભટ્ટ.

Note.

It affords me great pleasure in placing before the public this small work prepared by Mr. Ramshanker Monjee Bhatt on the first Sarga of Kalidas's Raghuvansha. Of course it being his first attempt towards writing upon such books, this work may, in the eyes of its enlightened readers, appear insufficient or perhaps superfluous; but as for as I am convinced from my experience as a student it should prove useful to those trying to study Raghuvansha.

The Sanskrit Commentary on the original early prepared by Mallinath may have been found useful to its readers in those learned days of Sanskrit ascendancy; but at present it is rather difficult to be easily understood by an ordinary student wishing to follow it.

Consequently, the analysis with its vernacular explanations, prepared by Mr. Ramshanker after the studious application over it, is I think, bound to become serviceable to the anxious readers of this work of Kalidasa.

The writer, though not a pronounced or an authorized leader of any particular sect or religion, well performs his duties as a religious and moral teacher in moulding the daily lives of people coming to him by religiously and morally explaining them their duties in this world. It is therefore a matter of credit to him that besides giving easy religious explanations to his hearers he also creates in them a fondness for easy religious Sanskrit literature.

With a view in mind that it may render some help to students I place before the public this booklet on the first Sarga of Kalidasa's Raghuvansha, which if well responded by its readers, I am sure, a further attempt may be made towards it by the writer.

શ્રીસદ્ગુરવે નમઃ

રઘુવંશમ્ ।

પ્રથમ સર્ગઃ ।

વાગર્થાવિવ સંપૃક્તૌ, વાગર્થપ્રતિપત્તયે ।

જગતઃ પિતરૌ વન્દે, પાર્વતીપરમેશ્વરૌ ॥ ૧ ॥

પદ્યછેદઃ—વાગ્=વાણી અર્થઃ=અર્થ વાગ્ ચ અર્થશ્ચ—વાગર્થૌ+ઇવ—
વાગર્થાવિવ-શબ્દાર્થાવિવ. વાગર્થાવિવ સંપૃક્તૌ=વાણી અગર શબ્દ અને તેના
અર્થ જેમ શેળ ભેળ થઇને રહે છે તેમ વાગર્થયોઃ પ્રતિપત્તયે=વાણી અને
તેના અર્થોમાં સમાએલી સિદ્ધિને માટે. પ્રતિ+પત્તિઃ (તેમાં પદ્ધાતુ અને
તિ પ્રત્યય છે.)=સિદ્ધિ. ગચ્છતિ ઇતિ જગત્ (જે જાય છે તે જગત્) તસ્ય—
જગતઃ—લોકસ્ય-જગત્ના માતા ચ પિતા ચ—પિતરૌ=માતાપિતા (આસમા-
સમાં માતા પદનો લોપ થાય છે.) વન્દે=તમું છું પર્વતસ્ય આત્મ્ય કન્યા
પાર્વતી=હિમાલયની કન્યા. પરમશ્રાસૌ ઈશ્વરશ્ચ પરમેશ્વરઃ=મહાદેવજી. પાર્વતી
ચ પરમેશ્વરશ્ચ પાર્વતીપરમેશ્વરૌ=પાર્વતી તથા સદાશિવ.

અર્થઃ—(આ અન્ય શરૂ કરતાં) વાણી અને અર્થની માફક સદા
એકજ રહેનારા જગતના માતા પિતા—પાર્વતી અને મહાદેવજીને (આ અન્ય-
માંની) વાણી અને અર્થની સિદ્ધિ માટે પ્રણામ કરું છું. એટલે આ અન્યની
ઉત્તમતા માટે તેમની પ્રાર્થના કરું છું.

(1) I for the successful accomplishment of language and its meanings, bow down to Mahadeo and Parvati—the Divine Pair—who are parents of the world and the union between whom is as close as it is between a word and its meanings.

ક સૂર્યપ્રભવો વંશઃ, ક ચાલ્પવિષયા મતિઃ ।

તિત્તિર્બુદ્ધસ્તરં મોહા, દુહુપેનાસ્મિ સાગરમ્ ॥ ૨ ॥

પદ્યછેદ:-ક=કયાં પ્રભવતિ અસ્માત્ इति પ્રભવ=કારણમ્=મૂળ, ઉત્પત્તિ સ્થાન. સૂર્ય: પ્રભવ: यस्य सः-સૂર્યપ્રભવ:=સૂર્યમાંથી જેની ઉત્પત્તિ થઈ છે તે (વંશ:) વંશ:=વંશ ક=કયાં ચ=અને અલ્પ: વિષય: यस्याः सा-અલ્પ વિષયા, અલ્પ વિષયા મતિ:=જેમાં થોડો વિષય એટલે થોડું જ્ઞાન અગર થોડો અનુભવ છે એવી (ભારી) મતિ અગર સમજણ. તરિતુમ્ इच्छुः-તિતીર્ષુ:==તરવાને ઇચ્છા રાખનાર (એવો હું) દુ:સ્વેન તરિતુમ્ શક્ય: દુસ્તર:-તમ્-દુસ્તરં=ન તરિ શકાય તેવા (સાગરં) ને. મોહાત્=મોહથી, અજ્ઞાનથી. उडुनः पाति इति उडुपम्-तेन-उडुपेन=નાની હોડી અગર તા-પાથી उडुनः=પાણી અગર જળ, પાતિ=ઉપર થઈને જાય છે. अस्मि=છું. सागरं=સાગર.

અર્થ:-અહો-સૂર્ય જેમની ઉત્પત્તિ સ્થાન છે તે વંશ કયાં ! અને થોડા જ્ઞાન અગર થોડા અનુભવવાળી ભારી બુદ્ધિ કયાં ! ન તરી શકાય તેવા સમુદ્ર સરખા રઘુવંશને ભારી અદ્યબુદ્ધિરૂપી નાનકડી હોડીથી તરી જવા મને મોહ થયો છે-વાસ્તવિક રીતે-રઘુવંશ સખંધી કાંઈક લખવા ભારી યોગ્યતા નથી તોપણ મોહદ્વારા તે લખવા માટે મને ઇચ્છા થઈ છે.

(2) How great is the dynasty, the princes of which trace their origin to the Sun, and how little is my intolleet, with its limited knowledge and experience. Oh, I desirous of crossing the difficult ocean but try to go over it by means of a little boat or a raft only through ignorance.

મન્દ: કવિયશ:પ્રાર્થી, ગમિષ્યામ્યુપહાસ્યતાં ।

પ્રાંશુલભ્યે ફલે લોભાદુબ્દાહુરિવ વામન: ॥ ૩ ॥

પદ્યછેદ:-મન્દ:==થોડી બુદ્ધિ વાળો. કવે: યશ: કવિયશ:-કવિ-યશસ: પ્રાર્થી==કવિયશ:પ્રાર્થી=કવિ લોકોને જે કીર્તિ મળે છે તે મેળવવા માટે આતુર એવો હું. ગમિષ્યામિ=જઈશ, પામીશ. ઉપહાસ્યસ્ય ભાવ:-ઉપહાસ્યતા-તાં-ઉપહાસ્યતાં=મસ્કરીને એટલે ભારી મસ્કરી થશે. પ્રાંશુના લભ્યં-પ્રાંશુલભ્યં-તંસિન્-પ્રાંશુલભ્યે=(પ્રાંશુ: વિશેષણ છે તેનો અર્થ-ઉચો-જાંબો) ઉંચો માણસ લઈ શકે તેવા ફલે=ફળમાં લોભાત્=લોભથી

ઉર્ધ્વઃ વાહુઃ યસ્ય સઃ=જેણે હાથ ઉંચો કર્યો છે તેવા ઇવ=જેમ વામનઃ
કીંગણા, નીચા.

અર્થઃ—હું કે જે મંદ બુદ્ધિ વાળો છું છતાં, કવિ લોકોને જે યશ મળે છે તે મેળવવાને આતુર બન્યો છું એટલે આ અન્ય લખીને કવિ થવા બદલે હું તો હું તો (ખરેખર) મશ્કરીને પાત્ર થઈશ-લોકો માફ અસાન ભરેલું લખાણ વાંચીને મારી મશ્કરી કરશે-જેની રીતે એક ઉંચો માણસ લઈ શકે તેવા ફેગને પકડવાને એક કીંગણા માણસ પોતાનો હાથ ઉંચો કરે તો તે લઈ શકે નહીં પણ મશ્કરીને પાત્ર થાય તેમ હું આ મહા વિદ્વાનો લખી શકે તેવા અન્યને લખીને મશ્કરીને પાત્ર થઈશ.

(3) People will laugh at me who though wanting in knowledge and yet try to achieve the fame or reputation of a great poet, just as (they will laugh) at a dwarf stretching his little arm to pluck the fruit attainable only by a tall man.

અથવા કૃતવાગ્દારે, વંશેઽસ્મિન્પૂર્વસૂરિભિઃ ।

મળૌ વજ્રસમુત્કીર્ણે, સૂત્રસ્યેવાસ્તિ મે ગતિઃ ॥ ૪ ॥

પદ્મછેદઃ—અથવા=અથવા, વળી કૃતં વાગેવદારં યસ્મિન્ સઃ કૃત-
વાગ્દારઃ તસ્મિન્-કૃતવાગ્દારે=વાણીરૂપી બારણું જેમાં મૂકાઈ ચૂક્યું છે,
અથવા જે સખંધી આગળ બીજા અન્યમાં પ્રશંસા થઈ ચૂકી છે તેવા
(વંશમાં) વંશે=વંશમાં અસ્મિન્ આમાં પૂર્વેવતે સૂરયશ્ચ-પૂર્વસૂરયઃ-તૈઃ-
પૂર્વસૂરિભિઃ=પૂર્વે થયેલા વિદ્વાનોથી મળૌ=મળીમાં વજ્રેણ સમુત્કીર્ણેઃ-વજ્ર
સમુત્કીર્ણેઃ-તસ્મિન્-વજ્રસમુત્કીર્ણે. વજ્રથી વિધાએલા (મળીમાં) સૂત્રસ્ય
(ગતિઃ) ઇવ=સુત્રના તાંતણાની ગતીની માફક અસ્તિ=છે. મે=મારી
ગતિઃ=ગતિ.

અર્થઃ—વળી (મારે કાયર થવા જેવું નથી કારણ કે) પૂર્વના વાલ્મિકિ
આદિ વિદ્વાનોથી આ વંશમાં વાણીરૂપી દાર તે મૂકી દીધેલું છે-એટલે આ
વંશ સખંધી પૂર્વના વિદ્વાનો પ્રશંસા કરી ચુક્યા છે. તેથી-વજ્રથી કાણા
પાડેલાં મળીમાં જેમ સુતરના તાંતણાને ગતિ હોય છે-પેટી શકે છે તેમ હું
પણ આગળના વિદ્વાનોના અન્યોને આધારે આ રઘુવંશ સખંધી કાંઈ
લખી શકીશ.

(4) At the same time I can see that as there becomes a passage for a cotton thread in મણિ precious stone previously bored by a diamond-pin, I can also make a way to enter this dynasty, in which a door for poetical description has already been opened by preceding learned man like વાલ્મીકિ etc

સોઽહમાજન્મશુદ્ધાના, માફલોદય કર્મણામ્ ।

આસમુદ્રક્ષિતીશાના, માનાકરથવર્ત્મનામ્ ॥ ૫ ॥

પદચ્છેદઃ—સઃ અહમ્=તે હું જન્મનઃ આ इति—આજન્મ શુદ્ધાઃ—

આજન્મશુદ્ધાઃ—તેષામ્—આજન્મશુદ્ધાનામ્=જન્મથીજ પવિત્ર એવા રધુવંશના રાજાઓના કલ્પસ્ય ઉદયઃ ફલોદયઃ—ફલોદયાત્ આ—આફલોદય—આફલોદયમ્ કર્મ ણામ્ તે આફલોદયકર્માણઃ—(કર્મ શબ્દ અહીં સમાસમાં પુર્ણાંગના જેવો વપરાયો છે) તેષામ્—આફલોદયકર્મણામ્=કોઈ પણ કાર્યના ફળનો ઉદય થાય ત્યાંસુધી કામ કરનારા રધુવંશ રાજાઓના સમુદ્રાત્ આ આસમુદ્રમ્—ક્ષિત્યાઃ ઈશાઃ ક્ષિતીશાઃ—આસમુદ્રમ્ ક્ષિતીશાઃ—આસમુદ્રક્ષિતીશાઃ—તેષામ્—આસમુદ્રક્ષિતીશાનામ્ સમુદ્રપર્યંત જેઓના રાજ્યની હદ છે એવા રધુવંશના રાજાઓના નાકાત્ આ इति આનાકમ્ (રથસ્યવર્ત્મ—રથવર્ત્મ રથનો માર્ગ). આનાકમ્ રથવર્ત્મ યેષામ્ તે—આનાકરથવર્ત્માનઃ તેષામ્—આનાકરથ વર્ત્મનામ્ સ્વર્ગસુધી જેમના રથનો માર્ગ છે એવા રધુવંશના રાજાઓના.

અર્થ—(નવમા શ્લોકની નીચે છે.)

યથાવિધિહુતાગ્નીનાં, યથાકામાર્ચિતાર્થિનામ્ ।

યથાપરાધદણ્ડાનામ્, યથાકાલપ્રવોધિનામ્ ॥ ૬ ॥

પદચ્છેદઃ—યથાવિધિ=પરાખર—નિયમસર વિધિ પ્રમાણે હુતં

અગ્નિપુ યૈઃ તે—યથાવિધિહુતાગ્નિનામ્ તેષામ્ યથાવિધિહુતાગ્નીનામ્=જેઓએ વિધિ પ્રમાણે અગ્નિમાં હોમ કર્યા છે, એવા રધુવંશના રાજાના યથાકામમ્=કામના પ્રમાણે-માગ્યા પ્રમાણે અર્ચિતાઃ અર્થિનઃ યૈઃ તે—યથાકામાર્ચિતાર્થિનઃ—તેષામ્—યથાકામાર્ચિતાર્થિનામ્=માગણોને તેમના માગ્યા પ્રમાણે આપીને જેઓએ પુજ્યા છે એવા રધુવંશના રાજાના યથા અપરાધં દણ્ડઃ ક્રુતઃ યૈઃ

તે-યથાપરાધદંડાઃ-તેષામ્-યથાપરાધદંડાનામ્=જેવો અપરાધ તેવોજ જે રા-
જાએ દંડ કરે છે તે રઘુવંશના રાજાના યથાકાલં=વહેલી, નિયમસર
પ્રબોધાઃ=અગૃતિ, પથારીમાંથી ઉઠતું તે. પ્રબોધિન્=ઉઠનાર-પ્રબોધિનઃ=
ઉઠનારા. યથાકાલં પ્રબોધિનઃ તેષામ્-યથાકાલ પ્રબોધિનામ્=વહેલા નિયમસર
પથારીમાંથી ઉઠનારા રઘુવંશના રાજાઓના.

અર્થઃ—(નવમા શ્લોકની નીચે છે.)

ત્યાગાય સંમૃતાર્થાનાં, સત્યાય મિતભાષિણામ્ ।

યશસે વિજિગીષૂનાં, પ્રજાયૈ ગૃહમેધિનામ્ ॥ ૭ ॥

પદ્મછેદઃ—ત્યાગાય=દાન કરવા માટે. સંમૃતઃ અર્થઃ યૈઃ તે-સંમૃ-
તાર્થાઃ-તેષામ્-સંમૃતાર્થાનામ્ જેઓએ દ્રવ્ય એકદું કર્યું છે તેઓના,
(સમ્ + મૃ + ત = સંમૃત ભુતકૃદંત = એકદું કરાએલું). સત્યાય = સત્યને માટે
મિતં ભાષતે इति મિતભાષિણઃ તેષામ્ મિતભાષિણામ્ = થોડું બોલનાર યશસે =
યશ માટે. વિજેતુમ્ इच्छन्-વિજિગીષુઃ-તેષામ્-વિજિગીષૂનાં=વિજયની
ઇચ્છા રાખનારા રઘુવંશના રાજાઓનાં. પ્રજાયૈ=સંતાનને માટે. ગૃહઃ
મેધન્તે इति ગૃહમેધિનઃ-તેષામ્-ગૃહમેધિનામ્=સ્ત્રીઓના સંગમાં રહેનારા રા-
જાઓના. (ગૃહ તથા દ્વાર આ બેઉ શબ્દોના સ્ત્રી શબ્દના જેવો અર્થ છે
તે બેઉ પુર્ણાંગના બહુ વચનના પ્રત્યયો લે છે.)

અર્થ—નવમા શ્લોકની નીચે છે.

શૈશવેઽભ્યસ્તવિદ્યાનાં, યૌવને વિષયૈષિણામ્ ।

વાર્દકે મુનિવૃત્તીનાં, યોગેનાન્તે તનુત્યજામ્ ॥ ૮ ॥

પદ્મછેદઃ—શૈશોઃ યૌવઃ શૈશવમ્-તસ્મિન્-શૈશવે=માલ્યાવસ્થામાં
અભ્યસ્તાઃ વિદ્યાઃ યૈસ્તે-અભ્યસ્તવિદ્યાઃ તેષામ્-અભ્યસ્તવિદ્યાનામ્ જેઓ
વિદ્યા ભણ્યા છે તેવા રઘુવંશના રાજાઓના. યુવન્ શબ્દ ઉપરથી યૌવન
શબ્દ છે. યુનઃ યૌવન-તસ્મિન્-યૌવે=લુપ્તાનીમાં વિષય + શેષિન્
વિષયં इच्छन्ति इति વિષયૈષિણઃ તેષામ્-વિષયૈષિણામ્ વિષયને ઇચ્છનારા
રાજાઓની વૃદ્ધસ્ય યૌવઃ વાર્દક-તસ્મિન્-વાર્દકે=ધૃતપાત્રમાં મુનીનામ્ વૃષ્ટિઃ

इव वृत्तिः एषाम्-ते-मुनिवृत्तयः-तेषाम्-मुनिवृत्तीनां=मुनी लोको जेनी वृत्ति
 पाणे છે તેવી વૃત્તિ પાળનારા રધુવંશના રાજાઓના યોગેન=યોગની
 ક્રિયાથી અન્તે=અંતકાળે તનું ત્યજન્તિ इति तनुत्यजः-तेषाम्-तनुत्यजाम्=
 શરીરનો ત્યાગ કરનારા રધુવંશના રાજાઓના.

અર્થ—(નવમા શ્લોકની નીચે છે.)

रघूणामन्वयं वक्ष्ये, तनुवाग्बिभ्रोऽपि सन् ।

तद्गुणैः कर्णमागत्य, चापलाय प्रचोदितः ॥ ९ ॥

પદ્યચ્છેદઃ—રઘોઃ અપત્યાનિ ગુણાંસઃ રઘવઃ-તેષામ્-રઘૂણામ્ રધુવં-
 શના રાજાઓના. અન્વયં વંશ સખંધી વક્ષ્યે=કહીશ. તનુઃ વાચામ્ વિભ્રવઃ
 यस्य सः तनुवाग्बिभ्रः જેને વાણીનું જ્ઞાન ઓછું છે એવો (હું) અપિ=
 પણ સન્=છતાં. તેષામ્=(તેઓના એટલે રઘૂણામ્=રધુવંશના રાજાઓના)
 गुणाः--तद्गुणैः તેઃ--तद्गुणैः=તેઓના ગુણોથી કળમ્ આગત્ય=કાનમાં
 આવીને ચપલસ્ય ભાવઃ ચાપલં, તસ્મૈ ચાપલાય=ચપળતા માટે, સાહસ માટે.
 प्र+चुर् (दशभोगेषु आत्म.)+इ+त=प्रचोदितः=પ્રેરાએલો, હંકા-
 એલો, ઉશ્કેરાએલો.

અર્થ—(આ પાંચથી ૯ સુધી શ્લોકોનો એક સાથે અર્થ થઈ શકે તેવો
 છે કારણ કે ૫ થી ૮ શ્લોકોમાં રધુવંશના રાજાઓના વિશેષણો છે. પાંચમા
 શ્લોકમાં સૌ અહમ્ને ૯ મા શ્લોકમાં સળંધ છે.) રધુવંશના રાજાઓ કે જેઓ
 જન્મથીજ પવિત્ર જીવન ગાળનાર છે, જેઓ કોઈ પણ કાર્ય કરે તો તેના
 ફળના ઉદય સૂધી કામ કરનારા છે. એટલે મુશ્કેલી ભેદને ગભરાઈ જાય
 અગર કરવાનું કાર્ય તજી દે તેવા નથી, જેઓના રાજ્યની હદ સમુદ્રપર્યંત
 છે-પૃથ્વીપતિ રાજાઓ છે, જેઓના રથનો માર્ગ સ્વર્ગ સુધી છે, જેઓએ
 યથાવિધિ અગ્નિમાં હોમ કરેલા છે, જેઓએ માગણીને તેઓની કામનાથી
 પૂરેલા છે એટલે મોં માગ્યાં દાન આપ્યાં છે એવા, જેઓએ જેવો અપરાધ
 તેની શિક્ષા કરી છે તે, જેઓને પ્રાતઃકાળમાં વહેલા નિયમસર ઉઠવાની
 આદત છે તેવા, જેઓએ દાનને માટે દ્રવ્ય એકઠું કરી રાખ્યું છે તે, રજે
 વધારે બોલવાથી જુકું બોલી જવાય એવા ભયથી-સત્ય સાચવવા માટે જેઓ
 થકું બોલે છે તે, જેઓ યથાને માટે વિજયની ઇચ્છા રાખે છે તે, અને

જેઓ સંતાનને માટે (માત્ર વિષયને માટે નહીં એટલે સ્ત્રીના રજસ્વળા થયા પછી અમુક સુહૃતમાંજ સંગ કરવો તે.) સ્ત્રીઓનો સંગ કરનારા છે તે, જેઓએ બાહ્યાવસ્થામાં વિદ્યવ્યાસ કર્યો છે, જેઓએ જીવાનીમાં વિષયની ઇચ્છા રાખી છે, જેઓએ વૃદ્ધાવસ્થામાં ઋષિ મુનીઓના જેવી વૃત્તિ પાળી છે, તથા જેઓએ અંતકાળ વખતે યોગની ક્રિયાથી શરીરનો ત્યાગ કર્યો છે એટલે હાય હાય કરતા મરણ પામ્યા નથી તે રઘુરાજના વંશજોનો વંશ-વંશાવળી (વંશની કીર્તિ). ઉપર કહેલા તેઓના સફળુઓ વડે-સફળુઓ દ્વારા-મારા કાનમાં (સાંભળવામાં) આવતાં હું કે જે વાણીના થોડા જ્ઞાન વાળો છું છતાં આ (અન્ય રચનાના) સાદસ માટે પ્રેરાએલો, તેઓના વંશ સખંધી કહીશ એટલે વર્ણન કરીશ.

(૬-૭) The glory of the line of Raghus having come to my ears through the virtues of those kings, I, who am though wanting in poetical powers and who have been tempted for this difficult work, will yet describe that line—a line of monarchs who had been hereditorily pure, whose undertakings were never given up till they were crowned with success, who held sway over the whole earth bounded by sea, the way of whose chariots was (from earth) to swarga, who were punctual in performance of હોમ in fire, who nobly granted the demands of beggars, whose punishment was quite proportionate to the crimes, who used to get up early from their beds, who collected the revenue only for the acts of charity, who regulated their speech only through love of truth, who were fond of victory only for glory; who took wives to themselves only for progeny, who devoted their childhood to education, their youth to enjoyments, old age to an asectic life, & finally who died in rapt communion.

तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति, सदसद्व्यक्तिहेतवः ।

દેન્નઃ સંલક્ષ્યતે હ્યમૌ, વિશુદ્ધિઃ શ્યામિકાપિ વા ॥ ૧૦ ॥

પદ્યછેદઃ.—તં=તે રઘુવંશના અન્યને સન્તઃ=સન્ત પુરૂષો, ડાહ્યા પુરૂષો, વિદ્વાનો (મુળ શબ્દ સત્ પુર્ણિંગ તેના પ્રથમાનુ એકવચન સન્. ક્લીવચન સન્તૌ, બહુવચન સન્તઃ) શ્રોતુમ્=સાંભળવાને અર્હન્તિ=યોગ્ય

છે, ધટે છે. સજ્ઞ અસજ્ઞ સદસદૌઃ-સદસદૌઃ વ્યક્તિઃ-સદસદવ્યક્તિઃ તદ્વાઃ
 હેતવઃ-સદસદવ્યક્તિહેતવઃ=ગુણ દોષના રૂપનો નિશ્ચય કરનારા સદસદ=
 ગુણ દોષ અગર સત્ય અને અસત્ય વ્યક્તિઃ=પદાર્થ, રૂપ હેતવઃ=હેતુઓ,
 કારણ અગર નિશ્ચય) આ આખો સમાસ સન્ત શબ્દનું વિશેષણ છે.
 હેન્ન=સોનાની (તેના રૂપ નામન શબ્દ બેવા થાય છે) આં હેન્નઃ શ-
 બ્દને વિશુદ્ધિઃ અને ક્યામિકા સાથે સમ્બંધ છે. સમ્+લક્+ય+તે-ક-
 મેણી પ્રયોગ-સંલક્ષ્યતે=જણાય છે. હિ=ચોકસ અગ્નૌ અગ્નિમાં વિશુદ્ધિઃ=
 પવિત્રતા, ચોખ્ખાઈ, સાચવટ. ક્યામિકા=ભેગ, ખોટાઈ. અપિ=પણ
 વા=અથવા.

અર્થ—જેમ સોનાનું સાચાપણું અગર ભેગ અગ્નિમાંજ જણાય છે.
 (સોનાને ગાળવાથીજ ખબર પડે છે કે આ સોનું ચોખ્ખું છે અગર ભેગ-
 વાળું છે) તેમ-જે સંત પુરૂષો ગુણદોષના રૂપનો નિશ્ચય કરનારા છે તે
 સંતો અગર વિદ્વાનો આ રઘુવંશના અન્યને સાંભળવાને યોગ્ય છે. એટલે
 સંત પુરૂષો આ રઘુવંશમાં લખેલી મારી વાણી અગર જણાવેલા મારા વિ-
 આરાની કીમત કરશે-હવે અન્યની શરૂઆત થાય છે.

(10) Wise men alone, who can discriminate good and bad,
 deserve to hear that description of Raghuvansha, for fire alone
 can test the purity or the impurity of gold.

वैवस्वतो मनुर्नाम, माननीयो मनीषिणाम् ।

आसीन्महीक्षितामाद्यः, प्रणवच्छन्दसामिव ॥ ११ ॥

પદ્યછેદઃ—વૈવસ્વતઃ અપત્યમ્ પુમાન્-વૈવસ્વત્=સૂર્યનો પુત્ર મનુઃ

નામ=મનુ નામનો. માનયિતુમ્ યોગ્યઃ-માનનીયઃ=માન આપવા લાયક,
 સજ્જન. મનસઃ ક્ષિણઃ-મનીષિણઃ-તેષામ્-મનીષિણામ્=મનને નિયમમાં
 રાખનારાઓમાં એટલે ડાહ્યા પુરૂષોમાં. આસીત્=હતો. મહીમ્ ક્ષિયન્તિ
 इति महीक्षितः-તેષામ્-મહીક્ષિતામ્=પૃથ્વીનું રક્ષણ કરનારાઓમાં એટલે
 રાજાઓમાં. આદ્યઃ પ્રથમ પુરૂષ પ્રણવઃ=ઓંકાર. છન્દસામ્ इव જેમ છંદોમાં
 આ શ્લોકમાં છઠીના બહુવચનનો અર્થ કરતાં ગુજરાતી સાતમી વિ-
 ભક્તિનો 'માં' પ્રત્યય લગાડવો પડે છે.

અર્થ—કાશી પુરોમાં માન મેળવે તેવો, તથા વેદમાં જેમ સંકારનો પ્રયુષ મંત્ર યુગ્ય છે તેવો રાજાઓમાં યુગ્ય મનુ નામનો સૂર્યનો પુત્ર હશે.

(11) There had been a king named Manu, the son of Vivasvat (સૂર્ય-Sun). He, being highly esteemed among the wise was first among the kings as the word 'Om' is first among the Vedas.

તદન્વયે શુદ્ધિમતિ, પ્રસૂતઃ શુદ્ધિમત્તરઃ ।

વિલીપ इति राजेन्दु, रिन्दुः क्षीरनिधाविव ॥ ૧૨ ॥

પદ્યછેદઃ—તસ્ય અન્વયઃ તદન્વયઃ—તસ્મિન્—તદન્વયે=તે વંશમાં.

શુદ્ધિઃ અસ્તિ યસ્ય इति—શુદ્ધિમાન્—તસ્મિન્—શુદ્ધિમતિ=પવિત્ર (પ્રથમ શીખરું વિશેષણ છે). પ્રસૂતઃ જન્મેસો. અતિશયેન શુદ્ધિમાન્—શુદ્ધિમત્તરઃ=ચંદ્રોજ પવિત્ર વિલીપઃ इति=દિલીપ નામનો રાજા રિન્દુઃ इव રાજેન્દુઃ=ચંદ્રના જેવો રાજા અથવા રાજાઓમાં ચંદ્ર રિન્દુઃ=ચંદ્ર ક્ષીરનિધૌ + इव=જેમ ક્ષીરસાગરમાં.

અર્થ—જેમ ક્ષીરસાગરમાંથી ચંદ્ર પ્રગટે છે-ઉગે છે, તેમ તે પવિત્ર વંશમાંથી ઘણી પવિત્ર (એટલે ઘણી પવિત્ર કીર્તિવાળો) તથા રાજાઓમાં ચંદ્રના જેવો દિલીપ નામનો રાજા પ્રગટયો-જનમ્યો.

(12) In that holy line of Raghus, was sprung a prince of holier fame named Dilipa, who, being best of princes, resembled the the moon springing from the milky ocean.

व्यूढोरस्कः वृषस्कन्धः, शालप्रांशुर्महाभुजः ।

आत्मकर्मक्षमं देहं, क्षात्रो धर्म इवाश्रितः ॥ ૧૩ ॥

પદ્યછેદઃ—વ્યૂઠં ઊરઃ યસ્ય સઃ—વ્યૂઠોરસ્કઃ મોટી છાતીવાળો. વૃષ-

સ્ય સ્કન્ધઃ इव સ્કન્ધઃ યસ્ય સઃ—વૃષસ્કન્ધઃ બળદની ખુંધના જેવા મોટા ખભાવાળો. શાલઃ (વૃક્ષઃ) इव પ્રાંશુઃ—શાલપ્રાંશુઃ=શાલ નામના ઝાડ જેવો ઉંચો. મહાન્તો ભુજો યસ્ય સઃ—મહાભુજઃ=સાંધા હાથવાળો. આત્મનઃ કર્મ-આત્મકર્મ-આત્મકર્મણ કર્મઃ—આત્મકર્મણઃ—તમ્—આત્મકર્મણ્ય—પોતાના કર્મને યોગ્ય એટલે રાજા તરીકેની પોતાની ફરજ બજાવવામાં યોગ્ય. (આ

આખો સમાસ તે પછીના વેદં શબ્દનું વિશેષણ છે) વેદં=વેદને સત્ત્વસ્ય
અયમ્ ક્ષાત્રઃ=ક્ષત્રિ કુળને શોભે તેવા. ધર્મઃ=ધર્મ, કર્મ. ઇત્તં જેમ
આશ્રિતઃ=આશરો લીધેલો એટલે જેને (આપો દેહ) મળ્યો છે તે.

અર્થ—તે દ્વિતીય રાજા વિશાળ છાતીવાળો (હતો), બળદની ખુંધના
જેવા મોટા ખંભા વાળો (હતો), શાલ નામના વૃક્ષના જેવા ઉંચો (હતો),
લાંબા હાથ વાળો (હતો), આ પ્રમાણે પોતાના ક્ષત્રી કુળને છાજે તેવા કા-
ર્મને યોગ્ય શરીર તેને મળ્યું હતું તેથી ક્ષત્રિઓનો ધર્મ પોતે, બાજુ અવ-
તાર લેખને આબોધે હોય તેમ શોભતો હતો. તાત્પર્ય કે જે વર્ણમાં અવતર્યો
હતો તે વર્ણના કામકાજ માટે યોગ્ય હતો.

(13) His chest was broad and full, his shoulders were like those of a bull, his height was like that of a શાલ tree, and his arms were long; thus he looked like the martial spirit of a ક્ષત્રિય as his body was fit for the performance of duties, pertaining to the office of a king.

સર્વાતિરિક્તસારેણ, સર્વતેજોઽભિભાવિના ।

સ્થિતઃ સર્વોન્નતેનોર્વી, ક્રાન્ત્વા મેરુરિવાત્મના ॥ ૧૪ ॥

પૃથ્વ્યેદઃ—સર્વેભ્યઃ અતિરિક્તઃ (વધારે) સારઃ यस્ય સઃ સર્વાતિરિક્ત-
ક્તસારઃ—તેન—સર્વાતિરિક્તસારેણ—(અતિ + રિચ્ + ત = અતિરિક્ત = વધારે) = સર્વ-
ના કરતાં વધારે બળથી. સર્વાણિ તેજસા અભિભવતિ ઇતિ—સર્વતેજોઽભિ
ભાવી—તેન—સર્વ તેજોઽભિ ભાવિના—(મૂળ શબ્દ ભાવિત છે = સર્વને પોતાના
તેજથી પરાજય પમાડીને સ્થિતઃ રહેલું છે. સર્વેભ્યઃ ઉન્નતઃ સર્વોન્નતઃ તેન-
સર્વોન્નતેજઃ સર્વથી ઉંચો વધીને (ઉત્ + નમ્ + ત). ઉર્વી=પૃથ્વીને ક્રાન્ત્વા=
દાખીને મેરુઃ ઇત્તં—મેરુરિવ મેરુની માફક આત્મના=શરીરથી.

અર્થ—જેમ મેરુ પર્વત સર્વના કરતાં વધારે બળથી, તથા સર્વને
પોતાના તેજથી પરાજય પમાડીને અગર આંજી દઈને તથા સર્વથી ઉંચો
વધીને પૃથ્વીને દબાવીને રહ્યો છે; તેમ દ્વિતીય રાજા પણ પોતાના શારીરિક
બળથી, તથા સર્વને પોતાના પ્રભાવથી આંજી દઈને સર્વ રાજાઓ કરતાં
વધારે ઉન્નતી પામીને પૃથ્વીને દબાવીને રહ્યો છે.

(14) As the Mountain Meru, with its large volume, has firmly covered the earth, so did king Dilipa, with his tall and muscular body, which transcended all others in substance and vanquished all by its strength, gained mastery over the world.

આકારસદૃશપ્રજ્ઞઃ, પ્રજ્ઞયા સદૃશાગમઃ ।

આગમૈઃ સદૃશારમ્ભ, આરંભસદૃશોદયઃ ॥ ૧૫ ॥

પદ્યછેદઃ—આકારેણ સદૃશી પ્રજ્ઞા यस્ય સઃ—આકારસદૃશપ્રજ્ઞઃ=દિલીપ રાજાના શરીરનો જેવો આકાર હતો તેવીજ તેની બુદ્ધિ હતી. પ્રજ્ઞયા=બુદ્ધિ પ્રમાણે. સદૃશઃ આગમઃ यस્ય સઃ—સદૃશાગમઃ તેવુંજ તેનું શાસ્ત્ર હતું એટલે એવી બુદ્ધિ પ્રમાણેજ દિલીપ રાજાએ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હતો. આગમૈઃ=શાસ્ત્રો પ્રમાણે સદૃશઃ આરંભઃ यस્ય સઃ—સદૃશારમ્ભઃ=તેવોજ કાર્યો કરવામાં તેનો આરંભ હતો. આરમ્ભેણ સદૃશઃ ઉદયઃ यस્ય સઃ—આરમ્ભસદૃશોદયઃ=જેવો તેનો આરંભ હતો તેવોજ તેનો ઉદય હતો.

અર્થ—જેવું દિલીપ રાજાનું શરીર બળવાન તથા મોટું હતું તેવીજ તેની બુદ્ધિ પણ બળવાન અને મોટી હતી, અને જેવી બુદ્ધિ હતી તેવોજ તેનો શાસ્ત્રનો અભ્યાસ પણ ઉત્તમ હતો—વળી જેવો અભ્યાસ હતો તેવોજ રૂઠાં રૂઠાં કાર્યો કરવામાં તેનો ઉત્સાહ હતો. જેવો કાર્યોમાં ઉત્સાહીમય આરંભ હતો તેવોજ કાર્યોનો ઉદય અગર કાર્યોમાં કૃતેહ હતી.

(15) His intellect was in harmony with the shape of his body—i.e. his intellect was as powerful as his body was strong; his study of Shastras was as vast as his intellect was (powerful); his undertakings also corresponded to the vastness of his study, and his successes were also equal to the greatness of his undertakings.

भीमकान्तैर्नृपगुणैः स, बभूवोऽपजीविनाम् ।

अधृष्यश्चाभिगम्यश्च, यादोरत्नैरिवार्णवः ॥ १६ ॥

પદ્યછેદઃ—भीमाश्च कान्ताश्च—भीमकान्ताः—तैः—भीमकान्तेः=ભયં કર તથા નષ્ટ (ગુણોથી) નૃપસ્ય ગુણાઃ નૃપગુણાઃ તૈઃ—નૃપગુણૈઃ=રાજાને છાજે

તેવા ગુણેથી સઃ=તે દિલીપ રાજા વખતે બન્યો, થયો અથવા હતો. ઉપજીવન્તિ इति ઉપજીવિનઃ=તેવામ્-ઉપજીવિનામ્=નોકરોનો. ન ધૃત્વા इति અધૃત્વા પાસે ન જઈ શકાય તેવો દમહાર અગર રોક વાળો. અભિગમ્યુય યોગ્યઃ=અભિગમ્યઃ=તેની કોમળતા અગર મૃદુતાના ગુણને લીધે તે પાસે જવા યોગ્ય હતો. યાદૃશ્=મધરાદિ જળજંતુ યાદૃશિ ચ રત્નાનિ ચ=યાદો-રત્નાનિ=તૈઃ=યાદોરત્નૈઃ=મધરાદિ જળજંતુ તથા રત્નો વડે ફર=જેમ અર્ણવઃ=સમુદ્ર.

અર્થ—જેમ સમુદ્ર મધરાદિ જળજંતુઓથી ભયંકર છે અને રત્નો માટે તેમાં ઉંડા ઉતરવા જેવો છે, તેમ દિલીપ રાજા પાસે રાજાઓને શોભે તેવા તેના ભયંકર ગુણેથી નોકરો આવી શકતા નહોતા એટલે તેના દમ અગર રોકમાં અંતર્ગત જતા હતા, અને (રાજાઓને શોભે તેવા) તેના સફળોને લીધે તે નમ્રતા વાળો હોવાથી પાસે જવા યોગ્ય હતો. તાત્પર્ય ગુન્હેગારો અગર પાપીને તે ભયંકર દેખાતો હતો અને સજ્જન પુરુષોને તે શાંત દેખાતો હતો.

(16) King Dilipa was endowed with the sterner qualities as well as with the softer graces of a high born prince. He was, therefore, to all his servants both accessible and in accessible at the same time, just as the ocean is both courted and dreaded at the same time on account of its pearls and sea-monsters respectively.

रेखामात्रमपि क्षुण्णादा, मनोर्वर्त्मनः परम् ।

न व्यतीयुः प्रजास्तस्य, नियन्तुर्नेमिवृत्तयः ॥ १७ ॥

પદરહેદઃ—રેલા એ રેલામાત્ર=એક લીટી જેટલો અપિ=પણ

ક્ષુણ્ણાત=સુષુ ધાતુની ભૂત કૃ. તેનો અર્થ ખેદેશ (માંથી) તે વર્ત્મનઃ નું વિશેષણ છે. આમનોઃ=મનુના વ્રજતના વર્ત્મનઃ=રસ્તાથી એટલે રીત-રીત જથી, પદ્ધતિથી પરમ્=અધિક, વધારે ન વ્યતીયુઃ (૫. સુતકાળ ત્રીજો પુ. બ. વ.) વિ+અતિ+ઇ નું રૂપ છે. ગયા નહોતા, ઉદ્ભવન કર્યું નહોતું. પ્રજાઃ=પ્રજાના માણસોએ તસ્ય=તેની નિયન્તુઃ=સાથીના નેમીનામ્ દત્તિઃ ફર દત્તિઃ યાસામ્ તાઃ નેમિવૃત્તયઃ=આ સમાસ પ્રજાઃ શબ્દનું વિશેષણ છે.=ચકના પાટાની ગતિની માફક જે પ્રજાની ગતિ છે તે પ્રજા.

અર્થ—જેમ હુશીયાર સારથીના રથના પેડાની ધારો મુકરર કરેલા ચીલામાંથી જરાપણુ આડી અવળી જતી નથી તેમ મનુરાજના વખતથી એટલે મનુરાજએ જે રીત રીવાજ સ્વીકાર્યા હતા તે રીતરીવાજથી એક રેખા પણ આ દિલીપની પ્રજાએ પોતાના વર્તનમાં ફેરફાર કયો નહોતો. તાત્પર્ય આ દિલીપની પ્રજા રથના પેડાની ધારો જેવી એક રસ્તે ચાલનાર હતી.

(17) As under a clever charioteer, the out rims of wheels do not rotate out of their beaten path, so the subjects of this king Dilipa had never neglected, even to an extent of a line, the rules and regulations fixed from the time of Manu.

प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत् ।

सहस्रगुणमुत्सष्ट, मादत्ते हि रसं रविः ॥ १८ ॥

પદ્મરેષ્ટ:—પ્રજાનામ્ એવ=પ્રજાનાજ. ભૂત્યર્થ=આખાદી માટે, કલ્યાણ માટે, લાભ માટે-ભૂત્યૈ इति ભૂત્યર્થ-ભૂતિ શબ્દનો અર્થ-વૃદ્ધિ થાય છે. સ:=તે. તાભ્ય:=તેમની પાસેથી એટલે પ્રજા પાસેથી. **बलिम्**=કર, વેરો. **अग्रहीत्**=લેતો હતો. **सहस्रगुणाः** યસ્મિન્ કર્મણિ યથાસ્યાત્ તથા તત્-સહસ્રગુણં=હજારગણુ. **उत्सष्टम्**=(**उत्+स्रज्+तुम्**)=આપવાને માટે. **आदत्ते**=લે છે, ગ્રહણ કરે છે. **हि=ચોક્કસ રસં=રસને, જળને. रविः=સૂર્યનારાયણ.**

અર્થ—જેમ સૂર્યનારાયણ (પૃથ્વી ઉપરથી વરાળરૂપે) પાણી (ખેંચી) લે છે અને પછી તેને હજારગણુ કરીને વરસાદના રૂપમાં પાછું આપે છે તેમ દિલીપ રાજા પ્રજાના કલ્યાણ માટેજ પ્રજા પાસેથી કર-વેરો-લેતો હતો, તાત્પર્ય પ્રજાનું દ્રવ્ય પોતાના વિષય સુખ માટે વાપરતો નહીં પણ તે દ્રવ્યથી પ્રજાને ફુકાળ, રોગચાળા વીગેરે અકચણાના વખતમાં મદદ કરતો હતો.

(18) King Dilipa collected taxes from his subjects, only for their benefit. In this respect he looked like sun, who draws up watery vapour (from the earth) only to return it back thousand-fold in the shape of rain.

सेना परिच्छदस्तस्य, दयमेवार्थसाधनम् ।

शास्त्रेष्वकुण्ठिता बुद्धि मौर्वी धनुषि चातता ॥ १९ ॥

પદચ્છેદ:-સેના=લશ્કર. પરિછાઘતે અનને इति પરિच्छदः=અલં-
કાર, ઉપકરણ, શોભા. તસ્ય=દિલીપના. દ્વયમ્=એ. एव=જ. અર્થઃ સાધ્યતે
અનને इति અર્થસાધનમ્=લાલ આપનાર. શાસ્ત્રેષુ=શાસ્ત્રમાં. અકુણ્ડતા બુદ્ધિઃ
થાકે નહિ તેવી અગર શાસ્ત્રના રહસ્યને બરાબર સમજી શકે તેવી બુદ્ધિ.
મૌર્ખી=દોરી. ધનુષિ=ધનુષ્યમાં. ચ=અને. આતતા=(આ+તન્+ત)=આરો-
પેલી અગર ચડાવેલી.

અર્થ—તે દિલીપ રાજાને તેની સેના તો માત્ર અલંકાર અગર શણગાર
રૂપે હતી. (તેને વધારે સ્પષ્ટ રૂપમાં કહીએતો સેનાના બળ ઉપર તે આધાર
રાખતો નહોતો). શાસ્ત્રના રહસ્યને બરાબર સમજી શકે તેવી બુદ્ધિ તથા
ધનુષ્યમાં ચડાવેલી દોરી એ બેજ તેને લાલ આપનાર હતા-તાત્પર્ય એ બેના
ઉપર તે ઘણાજ આધાર રાખતો હતો-દુ'કામાં-તેની બુદ્ધિ ઘણીજ ચકોર હતી
અને તે ઘણાજ બળવાન હતો.

(19) The army of his kingdom was to him like his ornament or his paraphernalia (i.e. he was a very powerful king and did not depend upon his army). The means of accomplishing his object were only twofold—(1) his genius that penetrated or gone through every shastra and secondly the cord stretched out on his bow.

तस्य संवृतमन्त्रस्य, गूढाकारेङ्गितस्य च ।

फलानुमेयाः प्रारम्भाः, संस्कारा प्राक्तना इव ॥ २० ॥

પદચ્છેદ:-તસ્ય=તેના. સંવૃતઃ મન્ત્રઃ यस્ય સઃ સંવૃતમન્ત્રઃ-તસ્ય-
સંવૃતમન્ત્રસ્ય=જેના ગુપ્ત બેદો-વિચારો છે તેવાના. આકારશ્ચ ઇન્ગિતશ્ચ-આકાર-
રેન્ગિતે-ગૂઢે આકારેન્ગિતે यस્ય સઃ-ગૂઢાકારેન્ગિતઃ-તસ્ય-ગૂઢાકારેન્ગિતસ્ય=જેનો
આકાર તથા અંદરનો ભાવ ગૂઢ છે તેના. ચ=અને. ફલૈઃ અનુમેયાઃ-
ફલાનુમેયાઃ=ફળોથી અનુમાન થઈ શકે તેવા. પ્રારમ્ભાઃ=કાર્યના આરંભો.
સંસ્કારાઃ=પૂર્વકર્મવાસનાઃ=(પૂર્વના કર્મની) વાસનાઓ, સંસ્કારો. પ્રાગ્-
ભવાઃ-પ્રાક્તના=પૂર્વજન્મના વિષે ઉત્પન્ન થયેલા.

અર્થ—દિલીપ રાજાના રાજ્યતંત્રની ખૂબી તથા તે તંત્રમાં સમાયેલા
છૂપાલેદો ઘણાજ ખાનગી રાખવામાં આવતા હતા; તે એટલે સૂઝી કે જેમ

સંસ્કારો ઉપરથી પૂર્વાવતારમાં કરેલાં કર્મો સમજી શકાય છે તેમ પરિણામના અગર ફળના અનુમાનથી કોઈપણ કાર્ય દિલીપ રાબાએ શરૂ કર્યું હશે એમ સમજી શકાતું હતું. તાત્પર્ય કાર્યનું ફળ આવે ત્યાં સૂધી, તે કાર્ય સખંધી કોઈને ખબર પડતી નહીં.

(20) His Actions in his Governments as well his internal designs were very secret, so much so that all such secret movements were discernible only through their results just as results of a life—happiness and misery of a life—can show the nature of actions done in a previous life.

જુગોપાત્માનમત્રસ્તો, મેજે ધર્મમનાતુરઃ ।

અગૃધ્નુરાદદે સૌર્જ્યમસક્તઃ સુખમન્વભૂત ॥ ૨૧ ॥

પદ-રૂઢિઃ—જુગોપ=ગુપ્ત ધાતુ પરોક્ષ ભૂતકાળ. ત્રી. પુ. એક વ. રક્ષણ કરતો હતો. આત્માનં=શરીરનું. ન ત્રસ્તઃ इति અત્રસ્તઃ તે ત્રસ્+ત ભૂત ફ. છે. =ત્રાસ નહીં પામીને, અભય. મેજે=ભજતો હતો, પાળતો હતો. ધર્મમ્=ધર્મને. ન આતુરઃ इति અનાતુરઃ=વ્યાકુળતા રહીત બનીને. ગૃધ્નુઃ=લાલચુ. ન ગૃધ્નુઃ इति અગૃધ્નુઃ=નિર્લોભી. આદદે=મેળવતો હતો. સઃ તે. અર્થમ્=ધનને. ન સક્તઃ इति અસક્તઃ=આ સકિત રહિત થઈને. સુખં=સુખને. અન્વભૂત=અનુ+અ+ભૂ+ત્=ભોગવતો હતો.

અર્થ—(હાથ હાથ મરણ આવશે તો મરિ જઈશ અગર શત્રુઓ મારી દેશે, એવા) ડરથી રહિત થઈને દિલીપરાબા પોતાના શરીરનું રક્ષણ કરતો હતો, ‘ સુખે સાંભરે સોની અને દુઃખે સાંભરે રામ ’ એટલે દુઃખમાંજ પ્રભુનું સ્મરણ કરવું અગર ધર્મ પાળવો એવું જન સમુહનું જે સામાન્ય વલણ છે તે વલણથી રહિત એટલે દુઃખથી પીડાયા વિના—દુઃખથી વ્યાકુળ બન્યા વિના—તે (પોતાનો) ધર્મ પાળતો હતો. તે (કર વેરા, વિદ્યોટી વીગેરે) દ્રવ્ય, લાલચ રહિત થઈને મેળવતો હતો અને તે સુખમાં આસક્તિ-ભોહ-રાખ્યા વિના સુખને ભોગવતો હતો.

(21) Fearless of death or enemies he protected his body. his religious exercises were free from self-inflicted sufferings. His action in collecting money from his subjects was also free from avarice. He enjoyed the temporal pleasures without being inordinately attached to them.

જ્ઞાને મૌનં ક્ષમા શક્તૌ, ત્યાગે શ્લાઘાવિપર્યયઃ ।

ગુણા ગુણાનુબન્ધિત્વા, તસ્ય સપ્રસવા ઇવ ॥ ૨૨ ॥

પદ્મછેદઃ:-જ્ઞાને=જ્ઞાન હોવા છતાં. મૌનં=મુંગાપણું. ક્ષમા=સહન-શિખતા. શક્તૌ=શક્તિ હોવા છતાં. ત્યાગે=દાન કરવા છતાં શ્લાઘાયાઃ વિપર્યયઃ=શ્લાઘાવિપર્યયઃ=વખાણુનો અભાવ. ગુણાઃ=ગુણો. ગુણૈઃ અનુ-બન્ધઃ અસ્તિ યેષામ્-ગુણાનુબન્ધિનઃ-ગુણાનુબન્ધિનામ્ ભાવઃ-ગુણાનુબન્ધિત્વં-તસ્માત્-ગુણાનુબન્ધિત્વાત્=ગુણોની સાથે એક રૂપતાને પામેલા હોવાથી. તસ્ય=તેના. તેનું વિશેષ આ લીટીનો પ્રથમ શબ્દ ગુણાઃ છે. સહ પ્રસવઃ યેષામ્ તે-સપ્રસવાઃ=સાથે અગર એકજ મૂળમાંથી પેદા થયા હોય તેવા-એકજ જાતના ઇવ=જેમ.

અર્થ-તે રાજામાં ખીબા એવા ગુણો હતા કે તે પારકાના વૃતાંતો જાણતો હતો પણ મુંગો રહેતો હતો-ખોલ ખોલ કરતો નહોતો. કેઈ તેના અપરાધ કરતું તો તેને શીક્ષા કરવાની તેનામાં શક્તિ હતી છતાં તે ક્ષમા કરતો હતો, તે દાન ધણું કરતો હતો પણ વખાણુની આશા રાખતો નહોતો. આ પ્રમાણે તે દિલીપ રાજાના ગુણો તેથી વીરૂદ્ધ ગુણોની સાથે એકરૂપતા પામેલા હોવાથી જાણે એક જાતનાજ ન હોય તેવા દેખાતા હતા.

(22) In this king there was knowledge decorated with modest silence, power graced with forbearance and charity free from self praise; thus his Virtues from their close association with virtues (of an opposite kind) appeared to be of one and the same origin.

અનાકૃષ્ટસ્ય વિષયૈર્વિદ્યાનાં પારદશ્વનઃ ।

તસ્ય ધર્મરતેરાસી દૃઢત્વં જરસા વિના ॥ ૨૩ ॥

પદ્મછેદઃ:-અનાકૃષ્ટઃ ઇતિ અનાકૃષ્ટઃ-તસ્ય-અનાકૃષ્ટસ્ય=નહીં ખેંચાએલાના. વિષયૈઃ=વિષયોથી. વિદ્યાનામ્=વિદ્યાઓના. પારં દૃષ્ટવાન્-ઇતિ-પારદૃષ્ટ્વા તસ્ય-પારદૃષ્ટ્વનઃ=પાર (અંત) ને જોનારો. તસ્ય=તેના. ધર્મે રતિઃ યસ્ય સઃ ધર્મરતિઃ-તસ્ય-ધર્મરતેઃ-ધર્મમાં પ્રીતિ રાખનારના. આસીત્=હતો. દૃઢસ્ય ભાવઃ ઇતિ દૃઢત્વં=ઘડપણ. જરસા વિના=જરા અવસ્થા વિના-શરીરમાંથી શક્તિ ઘટ્યા વિના.

અર્થ—આ રાજા કે જે વિષયોથી ખેંચાયો-દબાયો અગર સપડાયો નહોતો તથા વિદ્યાના પારને-અંતને-પામેલો હતો તેથી જેને ધર્મમાં પ્રેમ હતો તેને વૃદ્ધાવસ્થા આવ્યા વિના વૃદ્ધ પુરૂષપણું થયું હતું એટલે વૃદ્ધ પુરૂષના જેટલી સમજણુ આવી હતી-તાત્પર્ય પાકે અનુભવી બન્યો હતો.

(23) Temporal pleasures had no control on him; he had gone through all the branches of learning; consequently this pious and dutiful King Dilipa had all the wisdom of an old man without having infirmities of the old age.

પ્રજાનાં વિનયાધાનાદ્રક્ષણાદ્રરણાદપિ ।

સ પિતા પિતરસ્તાસાં કેવલં જન્મહેતવઃ ॥ ૨૪ ॥

પદ ૨૯૬ઃ—પ્રજાનાં=પ્રજના. વિનયસ્ય આધાનં-વિનયાધાનં-તસ્માત્-વિનયાધાનાત્=વિનયને સ્થાપવાથી-જેમાંથી વિનય મળે તેવી પાઠશાળા, સ્કુલો, વીગેરે શિક્ષણુ સ્થાનો સ્થાપવાથી. રક્ષણાત્=રક્ષણુ કરવાથી. ભરણાત્+અપિ-ભરણાદપિ=પોષણુપણુ કરવાથી. સઃ=તે. પિતા=આપ. પિતરઃ=માતા પિતા. આ શબ્દ તાસાં સાથે સબંધ રાખે છે તાસામ્=પ્રજાનામ્=પ્રજના. કેવલં=માત્ર. જન્મનઃ હેતવઃ જન્મહેતવઃ=જન્મ આપનારા અગર જન્મના કારણુ.

અર્થ—વિનયને સ્થાપવાથી (એટલે વિનય મળે તેવા સ્થળો સ્થાપવાથી), (દુકાળ, ચોર, લુટારા વીગેરે લયમાંથી) રક્ષણુ કરવાથી, તથા (સારા ઉદ્યોગ ખોલી આપી અગર વેપારને ખીલવીને) ભરણુ પોષણુ પણ કરી આપવાથી તે રાજા પ્રજાનો પિતા છે. પ્રજના આપ તો માત્ર જન્મના આપનાર છે (જન્મ આપ્યા પછી વિવેક શીખવવો, રક્ષણુ કરવું, તથા પોષણુ કરવું તે તમામ કર્તવ્ય આપનાં છે છતાં તે દિલીપ રાજાએ ધારણુ કર્યો છે.

(24) In moulding the life of his subjects by teaching discipline, by giving protection and support, he, was truly their father, whereas their fathers in flesh were merely the authors of their births.

સ્થિત્યૈ દળ્ઢયતો દળ્ઢયાન્પરિણેતુઃ પ્રસૂતયે ।

અપ્યર્થકામૌ તસ્યાસ્તાં ધર્મ એવ મનીષિણઃ ॥ ૨૫ ॥

પદ્મછેદઃ—સ્થિત્યૈ=લોક મર્યાદાને માટે.=દ્વંડ્ અર્હન્તિ-इति-दण्डयाः-
 तान्-दण्डयान्=દંડ કરવા લાયકને, ગુન્હેગાર લોકોને. દણ્ડયતિ इति
 दण्डयन्-तस्य-दण्डयतः=શિક્ષા કરનાર રાજાના. परि+नि+तृ=परिणेतृ=पर-
 एणान् तस्य-परिणेतुः=परएणान् रान्ना प्रसूतये=(प्रसूतिः मुण शब्द)
 संतानने માટે. अपि=पञ्च. अर्थश्च कामश्च-अर्थकामौ=દ્રવ્ય અને કામ અગર
 विषय. तस्य मनीषिणः=તે વિદ્વાન રાજાના આસ્તાં=હતા. धर्म-एव=धर्म-
 भांज, धर्मने માટેજ.

અર્થ:—લોક મર્યાદાને માટે અગર પ્રજામાં દાણ રાખવા માટે તે રાજા
 ગુન્હેગાર લોકોનો દંડ કરતો હતો (તાત્પર્ય દંડની રકમમાં તે પોતાનો સ્વાર્થ
 સમજતો નહી.) અને (વિષય માટે નહી પણ) સંતાન માટે તે પરણ્યો
 હતો. આ પ્રમાણે આવા વિદ્વાન-હાથા રાજાને દ્રવ્ય તથા કામ અગર લોગ-
 પણુ ધર્મ માટે જ હતા—પૂણ્યરૂપ હતા પાપ રૂપ નહોતા).

(25) He punished criminals only to maintain justice among his subjects, enjoyed his wife only for progeny (and not for pleasures); Thus the wealth and temporal pleasures of that wise king were both conducive to his spiritual growth and not for worldly pleasures.

दुदोह गां स यज्ञाय, सस्याय मघवा दिवम् ।

संपद्धि निमयेनोभौ, दधतुर्भुवनद्वयम् ॥ २६ ॥

પદ્મછેદઃ—दुदोह=दोही. गां=पृथ्वीने. सः તેણે यज्ञाय=यજ્ઞ કરવા
 માટે. सस्याय=धान्यને માટે. मघवा=ध'द्र. दिवम्=स्वर्गने. संपद्धिः विनिमयः-
 तेन-संपद्धिनिमयेन=संपत्तिनी अरसपरस आप ले करवाथी. उभौ=दिलीप
 तथा ध'द्र भेडि. दधतुः=(तेમાં ધા ધાતુ છે=પોપણુ કરવું પાળવું.)
 भुवनयोः द्वयं भुवनद्वयम् तत्=भेडि भुवनने.

અર્થ:—दिलीप રાજાએ યજ્ઞને માટે (યજ્ઞ કરવાના અર્થને માટે)
 पृथ्वीને દોહી હતી (પૃથ્વીમાંથી કર, વેરા વીગેરે લેતો હતો.) અને ધ'દ્ર
 धान्यને માટે स्वर्गने (આકાશને) દોહતો હતો. એટલે આકાશમાંથી धान्यને
 માટે वरसाह वरसावतो હતો. આ भेड (दिलीप तथा ध'द्र) પોતાની
 संपत्तिને अरस परस કરીને स्वर्ग तथा भृत्यलोक भेडने धारण करता હતા.

અગર બેઉલોકનું પોષણ કરતા હતા. તાત્પર્ય યજ્ઞ કરવાથી દેવ લોકો તૃપ્ત થાય છે અને વરસાદ વરસવાથી આલોક તૃપ્ત થાય છે.

(26) He drained the earth of its produce (in shape of taxes etc) for the performance of sacrifices, while Indra, the heaven for the crops (for the Kingdom of Dilipa) i.e. Indra used to give in its stead rain for nourishing his crops; Thus exchanging their wealth, Dilipa and Indra both protected their respective Kingdoms or worlds.

ન કિલાનુયયુસ્તસ્ય, રાજાનો રક્ષિતુર્યશઃ ।

વ્યાવૃત્તા યત્પરસ્વેભ્યઃ, શ્રુતૌ તસ્કરતા સ્થિતા ॥ ૨૭ ॥

પદરૂઢ:-ન=નહી. કિલ=ચોકસ. અનુ+યા તેપરથી અનુયયુ:=અનુકરણ કર્યું. તસ્ય=તેનું. રાજાન:=રાજાઓ. રક્ષિતુઃ=રક્ષણ કરનારના. યજ્ઞઃ=યજ્ઞને. વ્યાવૃત્તા=નિવૃત્તિ પામીને રહેલી. યત્=જે કારણથી. પરસ્ય સ્વાનિ-પરસ્વાનિ-તેભ્યઃ-પરસ્વેભ્યઃ=પારકાના ધનથી. શ્રુતૌ=સાંભળવામાં અગર અન્યમાં. તસ્કરસ્યભાવઃ તસ્કરતા=ચોરી. સ્થિતા=રહેલી છે.

અર્થ:-ખરેખર તે રક્ષણ કરનાર દિલીપના યજ્ઞને ખીબ રાજાઓ અનુકરણ કરી શકતા નહોતા અને તેથીજ “ પારકાના ધનની ચોરી ” નામનો શબ્દ નિવૃત્ત થઇને માત્ર સાંભળવામાં અગર માત્ર અન્યમાં રહેલો હતો.

(27) Really speaking no other king could follow in his fame-which resulted from his actions as the protector of his subjects and on that account the word ‘theft’—the action of stealing money from others, remained silently in hearing or in books.

દ્રેષ્યોઽપિ સંમતઃ શિષ્ટસ્તસ્યાર્તસ્ય યથૌષધમ્ ।

ત્યાજ્યો દુષ્ટઃ પ્રિયોઽપ્યાસીદઙ્ગુલીવોરગક્ષતા ॥ ૨૮ ॥

પદરૂઢ:-દ્રેષ્ટુમ્ યોગ્યઃ-દ્રેષ્યઃ=દુશ્મન. અપિ=પણ. સંમતઃ=સત્કાર પામેલો છે. શિષ્ટઃ=સજ્જન. તસ્ય=તે દિલીપ રાજાને. આર્તસ્ય=માંદાને. યથા=જેમ. ઔષધમ્=દવા. ત્યાજ્યઃ=તજવા લાયક. દુષ્ટઃ=પાપી. પ્રિયઃ અપિ=હાલો હોય તો પણ. આસીત્=હતો. ડઙ્ગુલી=આંગળી. ઇવ=જેમ. ઇરગેન ક્ષતા=ઇરગક્ષતા સર્પથી કરડાએલી.

અર્થ:—જેમ માંદો માણસ ઔષધના સ્વાદ સામું ન જોતાં તેના ગુણ સામું જોઈને-તેનો સત્કાર કરે છે તેમ દુશ્મન પણ સજ્જન હોય તો દિલીપ રાજા તેનો સત્કાર કરતો હતો. અને જેમ હાથની આંગળી બહાલી છે છતાં સર્પ ત્યાં ઠાપ મારે તો તે આંગળી કાપી નાંખવામાં આવે છે તેમ દુષ્ટપુરુષ બહાલો હોય તોપણ તેને તે તણ દેતો હતો.

(28) Even an enemy-if gentleman-was welcome to him, as medicine to a man, suffering from disease: and a wicked man, though loving, was removed (by him) as a finger (is cut) if bitten by a serpent.

તં વેધા વિદધે નૂનં, મહાભૂતસમાધિના ।

તથાહિ સર્વે તસ્યાસન્પરાર્થેક ફલા ગુણાઃ ॥ ૨૯ ॥

પદરેછેદ:—તં=તેને. વેધાઃ=પ્રહ્માએ. વિદધે=ખનાવ્યો હતો. નૂનં=ચોક્કસ. મહાન્તિ ચત્તાનિ શ્રૂતાનિ ચ-મહાશ્રૂતાનિ-મહાશ્રૂતાનામ્ સમાધિઃ-મહાશ્રૂત સમાધિઃ-તેન-મહાશ્રૂત સમાધિના=પુર્ણીંગ=મહાભૂતોની સામગ્રિથી. તથાહિ=ચોખ્ખ છે કે, તેથી. તસ્ય સર્વેગુણાઃ=તેના સર્વે ગુણો. આસન્=હતા. પરાર્થઃ=એક ફલં યેષામ્-તે-પરાર્થેક ફલાઃ=પારકાનું ભદ્રું કરવું એજ જેનું મુખ્ય ફળ છે તેવા ગુણો.

અર્થ:—પ્રહ્માએ તેને ખરેખર મહાભૂતોની સામગ્રિથી ખનાવ્યો હતો. તેથીજ તેના સર્વે ગુણો પારકાનું ભદ્રું કરવાના મુખ્ય ફળવાળા હતા.

(29) God Brahma had made him verily of elements of great substances because all his virtues were devoted to the service of others.

સ વેલાવપ્રવલાયાં, પરિસ્ત્રીકૃતસાગરામ્ ।

અનન્યશાસનામુર્વી, શશાસૈકપૂરીમિવ ॥ ૩૦ ॥

પદરેછેદ:—સઃ=તે. વેલાવપ્રવલયાનિ યસ્યાઃ સા-વેલાવપ્રવલયા-તામ્-વેલાવપ્રવલાયાં=(વેલા=સમુદ્રનો કાંઠો વપ્ર=કિલ્લો, વલયં=ભોગળ. પરિસ્ત્રીકૃતાઃ સાગરાઃ યસ્યાઃ સા-પરિસ્ત્રીકૃતસાગરા-તામ્-પરિસ્ત્રીકૃતસાગરામ્=જેને આદરૂપ થએલા છે, સાગરો એવી પૃથ્વીને. નાસ્તિ અન્યસ્ય શાસનં યસ્યાઃ સા-અનન્યશાસના-તામ્-અનન્યશાસનામ્=જેના ઉપર ખીજ

કોઈનું રાજ્ય નથી એવી. ઊર્વી=પૃથ્વીને. જ્ઞાસ=ભોગવતો હતો.
 एकपूरीम् इव=આખી પૃથ્વી તે જાણે એક નગરી હોય તેમ.

અર્થ:—તે રાજા પૃથ્વિ કે જેને સમુદ્રના કાંઠા રૂપી તેના કીલ્લાની
 ભોગવો હતી તથા સમુદ્ર સરખી તો જેની આસપાસ આઈઓ હતી, તથા
 જે પૃથ્વીમાં બીજા કોઈનું રાજ્ય હતું નહીં એવી તે પૃથ્વી ઉપર તે દિલીપ
 રાજા એક નગરીની માફક રાજ્ય કરતો હતો.

(30) The sea-beach formed the rampart of his kingdom and
 the high seas were its meats. Such earth which was known as
 his kingdom and under his sole rule was governed by him as if
 it were a single city.

तस्य दाक्षिण्यरूढेन, नाम्ना मगधवंशजा ।

पत्नी सुदक्षिणेत्यासीदध्वरस्येव दक्षिणा ॥ ૩૧ ॥

પદ ૨૯૬:—દાક્ષિણ્યેન રૂઢં દાક્ષિણ્યરૂઢં—તેન—દાક્ષિણ્યરૂઢેન—સરલપ-
 થાના ગુણથી. નામ્ના=નામની. મગધવંશજા=મગધ વંશમાં જેનો જન્મ
 હતો તેવી. પત્ની=સ્ત્રી. સુદક્ષિણા इति=સુદક્ષિણા નામની. આસીત્=હતી.
 अध्वर=યજ્ઞના દેવનું નામ છે. अध्वरस्य=યજ્ઞનાદેવની. इव=જેમ,
 प्रमाणे. दक्षिणा=યજ્ઞનાદેવની સ્ત્રીનું નામ છે.

અર્થ—તે દિલીપરાજાને સરલતાના ગુણ ઉપરથી નામ અપાએલી મગધ
 દેશના રાજાઓની કન્યા સુદક્ષિણા નામની પત્ની હતી. તે પત્નિ અધ્વર
 (નામના વિદ્યાધર)ની સ્ત્રી દક્ષિણાની માફક (શોભતી હતી.)

(31). He had the wife born in the family of kings of Ma-
 gadha-country by name Sudakshina; the name was given from her
 virtue of straight forwardness, like Dakshina the wife of अध्वर
 [God of sacrifice).

कलत्रवन्तमात्मान, मवरोधे महत्यपि ।

तया मेने मनस्विन्या, लक्ष्म्या च वसुधाधिपः ॥ ૩૨ ॥

પદ ૨૯૬:—કલત્રં ન. લીગ=સ્ત્રી. કલત્રવન્તમ્=સ્ત્રીવાળાને. આત્માનં
 =પોતાને. મહતિ અવરોધે=મોટા અંતઃપુરમાં. અપિ=પણ. તથા મનસ્વિ-

ન્યા=તે દ્રઢ મનવાળી સ્ત્રીથી. મેવે=માન્યું. તેમાં મન્ ધાતુ છે. લક્ષ્મ્યા
 ચ=અને લક્ષ્મીથી. વસુધાયાઃ અધિપઃ=વસુધાધિપઃ રાજા.

અર્થ—અગર જો કે તેનો જન્મનો અગર અંતઃપુર અગર રાણીવાસ
 માટે હતો એટલે તેના અંતઃપુરમાં ઘણી સુંદર સ્ત્રીઓ હતી, પણ તે દ્રઢ
 મનવાળી સુદક્ષિણા સ્ત્રીથી એટલે તે સ્ત્રીને પરણવાથી તથા પોતાની રાજ્ય
 લક્ષ્મીથી તે દિલીપરાજા પોતાને પરણ્યો હોય એમ સમજ્યો હતો—એટલે
 સ્ત્રીની સાચી ખોટ સુદક્ષિણાએ પૂરી પાડી હતી અથવા દિલીપને સ્ત્રી સંબંધી
 સાચુ સુખ સુદક્ષિણાએ આપ્યું હતું.

(32) Though his seraglio was great (*i.e.* in his seraglio there were good many pretty damsels), the king Dilipa, with the union of this firm minded Sudakshina and also—with the prosperity of his kingdom, regarded himself as truly married.

તસ્યામાત્માનુરૂપાયા, માત્મજન્મસમુત્સુકઃ ।

વિલમ્બિતફલૈઃ કાલં, સ નિનાય મનોરથૈઃ ॥ ૩૩ ॥

પદ્મછેદઃ—તસ્યામ્ આત્માનુરૂપાયામ્=(આત્મનઃ અનુરૂપા-આત્માનુ-
 રૂપા-તસ્યામ્-આત્માનુરૂપાયામ્)=તે પોતાને યોગ્ય સ્ત્રીમાં. આત્મજન્મનિ
 સમુત્સુકઃ=(આત્મનઃ જન્મ-આત્મજન્મ-તસ્મિન્-આત્મજન્મનિ)=પોતાના જ-
 ન્મમાં એટલે પુત્રમાં) એટલે પુત્ર થાય તેવી વાસનાવાળો-ઈચ્છાવાળો.
 વિલમ્બિતાનિ ફલાનિયેષામ્ તે-વિલમ્બિતફલાઃ-તૈઃ-વિલમ્બિતફલૈઃ (તે
 મનોરથનું વિશેષણ છે.)=લાંબે કાળે જેના ક્ષણ પાકવાનાં છે એવા.
 મનોરથૈઃ=મનોરથોથી. સઃકાલં નિનાય=તે વખત કાઢતો હતો.

અર્થ—તે સુદક્ષિણા નામની પોતાને અનુકુળ રહેનારી સ્ત્રીમાં પુત્ર
 થાય એવી ઈચ્છાવાળો દિલીપરાજા, ઘણું કાળે પાકે તેવા ક્ષણવાળા મનોર-
 થોથી-વિચારોથી-પોતાના દિવસ કાઢતો હતો. (એટલા વિચાર કરવાથી ક્ષણ
 મળતું નથી માટે હવે પ્રયત્ન સંબંધી વાત કરે છે.)

(33) Dilipa was anxious to see the birth of a son from his wife, who was in every respect obedient to himself and thus he passed his (painful) days with hopes—the fruits of which were delayed.

સંતાનાર્થાય વિધયે, સ્વભુજાદવતારિતા ।

તેન ધૂર્જગતો ગુર્વી, સચિવેષુ નિચિક્ષિપે ॥ ૩૪ ॥

પદરૂઢ:-સંતાનાય इति સંતાનાર્થ-તસ્મૈ=પુત્ર માટે. વિધયે=વિધિ અગર કાંઈ ક્રિયા કરવા માટે. સ્વસ્ય શ્રુજઃ સ્વશ્રુજઃ-તસ્માત્-સ્વશ્રુજાત્=પોતાના હાથ ઉપરથી. જગતઃ=જગત્ની-પૃથ્વિની. ગુર્વી ધૂઃ=મોટા રાજ્ય કારભાર અથવા રાજ્યની ધોંસરી. તેન=તેનાથી. અવતારિતા=ઉતારેલી સચિવેષુ=કારભારીઓને નિચિક્ષિપે=(નિ+ક્ષિપ્) ફેંકી અથવા આપી દીધી.

અર્થ—સંતાનને માટે કાંઈક ક્રિયા કરવાના હેતુથી તે દિલીપરાજ્યે જગતનો મોટો કારભાર પોતાના હાથ ઉપરથી (એટલે પોતાના માથા ઉપરથી) ઉતારી નાંખ્યો અને કારભારી લોકોને તે સોંપી દીધો.

વિવેચન—કાંઈ મુદ્દાનું કામ કરનારને તમામ કામકાજમાંથી પોતાનું મન ખેંચી લઈ તે મુદ્દાના કાર્ય પ્રત્યે જોડવાની જરૂર સૂચવે છે.

(34) In order to perform some ceremony with an object to have a son, the heavy yoke (the management of his subjects) of the world, was removed by him from his shoulders and transferred to his ministers.

यथाभ्यर्च्य विधातारं, प्रयतौ पुत्रकाम्यया ।

तौ दंपती वसिष्ठस्य, गुरोर्जग्मतुराश्रमम् ॥ ૩૫ ॥

પદરૂઢ:-યથા+અભ્યર્ચ્ય=વિધિ પ્રમાણે પુજન કરીને. વિધાતારં=બ્રહ્માને. પ્રયતૌ=તે બન્ને પવિત્ર સ્ત્રી પુરૂષ. પુત્રસ્ય કામ્યા-પુત્ર કામ્યા તયા-પુત્રકામ્યયા=પુત્રની કામનાથી. તૌ દંપતી-જાયા ચ પતિશ્ચ-દંપતી=તે બે સ્ત્રી પુરૂષ-જેડું. વસિષ્ઠસ્ય ગુરોઃ=વસિષ્ઠગુરૂના આશ્રમ આશ્રમ તરફ. જગ્મતુઃ-ગયા.

અર્થ—તે બે પવિત્ર સ્ત્રીપુરૂષ પુત્રની કામનાને માટે બ્રહ્માજીનું પુજન કરીને વસિષ્ઠ ગુરૂના આશ્રમ તરફ ગયા. તાત્પર્ય-ગુરૂ આજ્ઞા આપે તે કાર્ય કરવા તૈયાર થયા.

(35) With an object of getting a son, this holy-purified-royal couple worshipped the God Brahma and started for the hermitage of Vasishtha-who was their spiritual preceptor.

સ્નિગ્ધગમ્भीરનિર્ઘોષ, મેકં સ્યન્દનમાસ્થિતૌ ।

પ્રાવૃષેણ્યં પયોવાહં, વિદ્યુદૈરાવતાવિવ ॥ ૩૬ ॥

પદ્યછેદ્દ:-સ્નિગ્ધઃ ગમ્भीરઃ નિર્ઘોષઃ યસ્ય સઃ-સ્નિગ્ધગમ્भीરનિર્ઘો-

ષઃ-તમ્-સ્નિગ્ધગમ્ભીરનિર્ઘોષં-એકં સ્યન્દનમ્=જેનો અવાજ મધુર તથા ગંભીર છે એવા એકજ રથમાં. આસ્થિતૌ બેઠેલા-એટલે બેસીને. પ્રાવૃષિ ભવઃ=પ્રાવૃષેણ્યમ્-તમ્-પ્રાવૃષેણ્યમ્=વરસાદથી ઉત્પન્ન થએલા એટલે પાણીથી ભરેલા. પયઃ વાહ્યતિ ઇતિ-પયોવાહઃ તમ્ પયોવાહમ્=વાદળું. વિદ્યુરુચિ દૈરાવતશ્ચ-વિદ્યુદૈરાવતૌ=વિજળી તથા ઐરાવત. ઇવ=જેમ.

અર્થ-દિલીપ તથા સુદક્ષિણ મધુર અને ગંભીર નાદ કરતા એકજ રથ ઉપર બેઠા હતા. અને જેમ વિજળી અને ઐરાવત એક પાણીથી ભરેલા કાળા વાદળા ઉપર શોભે છે તેમ તેઓ શોભતા હતા. આ ઠેકાણે સુદક્ષિણાનું રૂપ વિજળી જેવું હતું અને દિલીપનો દેખાવ ઐરાવત જેવો હતો એવા ભાવ સમજાય છે.

(36) They sat in one and the same *chariot* which started with a deep, but agreeable rattle as if the lightning and the elephant *चैरावत* rode side by side on a dark cloud.

मा भूदाश्रमपीडेति परिमेयपुरःसरौ ।

अनुभावविशेषान्तु, सेनापरिवृताविव ॥ ३७ ॥

પદ્યછેદ્દ:-મા ભૂત્=ન થાય. આશ્રમે પીડા=આશ્રમપીડા=આશ્ર-

મમાં પીડા. ઇતિ=એટલા માટે. પરિમેયાઃ પુરઃ સરાઃ ચયોઃ તૌ પરિમેયપુરઃ સરૌ=જેની પાસે અમુક-માત્ર થોડાજ-સેવકો છે એવા તે રાજા તથા રાણી બેઉ. અનુભાવસ્ય વિશેષઃ-અનુભાવવિશેષઃ-તસ્માત્-અનુભાવવિશેષાત્=તેજ અગર પ્રભાવના વિશેષપણાને લીધે. તુ=પણ. સેનયા પરિવૃતૌ-સેના-પરિવૃતૌ=સેનાથી ઘેરાયેલા તે રાજા અને રાણી, ઇવ=જાણે, જેમ.

અર્થ-પોતાના આવવાથી-થતા અવાજને લીધે આશ્રમમાં પીડા-ગડ-બડ-બકોર-ન થાય તેટલા માટે માત્ર થોડા સેવકો સાથે લઈને તે રાજા તથા રાણી નીકળ્યા હતા. પણ તેમાં રાજ્ય તેજ ઘણું હોવાને લીધે, તેઓ આખી સેનાથી વીંટાઈને નીકળ્યા હોય તેવા દેખાતા હતા.

(37) In order to avoid any trouble or disturbance to the peace of the hermitage, they took only limited number of attendants; but on account of their royal lustre and personalities they seemed as if they had an army about them.

સેવ્યમાનો સુખસ્પર્શૈઃ શાલનિર્યાસગન્ધિભિઃ ।

પુષ્પરેણૂત્કિરૈર્વાતૈરાધૂતવનરાજિભિઃ ॥ ૩૮ ॥

પદ ૨છેદ:-સેવિતુમ્ યોગ્યૌ સેવ્યમાનો. સેવાતા હતા. સુખ:સ્પર્શ: એવામ્-તે-સુખસ્પર્શ: તૈઃ સુખસ્પર્શ: = સુખ થાય અગર શાંતી ઉત્પન્ન થાય એવા ડંડા પવનો સ્પર્શ જેમાં છે તેવા (પવનો) થી. શાલાનામ્ નિર્યાસ:-શાલનિર્યાસ:-તસ્ય ગંધ: અસ્તિ એવામ્-શાલનિર્યાસગન્ધય:-તૈઃ-શાલનિર્યાસગન્ધિભિઃ = શાલ નામના વૃક્ષમાંથી નીકળતા ગુંદર જેવા સુગંધીદાર પદાર્થથી સુગંધીત થએલા (પવનો) થી. પુષ્પાણામ્ રેણવ:-પુષ્પરેણવ: તાન્ ઉત્કિરન્તિ इति-પુષ્પરેણૂત્કિરા:-તૈઃ-પુષ્પરેણૂત્કિરૈઃ = પુષ્પની રેણુ-પરમાણુઓ-સુગંધીને ઉડાડનાર-વહેનાર-(પવનો) થી. આધૂતા: વનાનામ્ રાજય: યૈ: તે-આધૂત-વનરાજય:-તૈઃ-આધૂતવનરાજિભિઃ = વૃક્ષોની હારોને જે પવને હલાવી છે અગર ધ્રુજવી છે તે.

અર્થ—જે પવનો સ્પર્શ થવાથી સુખ આપે એવા હતા તથા શાલ વૃક્ષમાંથી ગુંદરરૂપે નીકળતા પદાર્થોથી સુગંધીવાળા હતા તથા જે પવનો પુષ્પના રેણુ રજકણોને ઉડાડતા હતા-ફેંકતા હતા તથા જે પવનો વૃક્ષની હારોને ધ્રુજવી રહ્યા હતા તે ગુંદર પવનોથી તે વનમાં અગર રસ્તામાં-દિલીપ તથા તેની રાણીનો સત્કાર થયો હતો-સેવાતા હતા.

(38) The king and the queen both were served by the winds—which were very cool and fragrant with the odorous exudation of શાલ tree and which were carrying or throwing about pollen grains of flowers and which were shaking lines of trees situated on both sides of the road.

મનોભિરામાઃ શ્રવન્તૌ, સ્થનેમિસ્વનોન્મુલૈઃ ॥

ષડ્ગુસંવાદિનીઃ કેકા, દ્વિધા મિન્નાઃ શિશ્વણ્ડિભિઃ ॥૩૯॥

૫૬૨છેદ:-મનસઃ અભિરામાઃ મનોભિરામાઃ મનને આનંદ આપે એવાને. શ્રુતઃ ઇતિ શ્રુવન્તૌ=સાંભળતા. રથસ્ય નેમિઃ રથનેમિઃ-રથનેમેઃ સ્વનઃ-રથનોમિસ્વનઃ-રથનેમિસ્વનેન ડન્મુલાઃ-રથનેમિસ્વનોન્મુલાઃ-તૈઃ-રથનેમિસ્વનોન્મુલૈઃ=રથના પૈડાથી થતા અવાજને લીધે જેમના મુખ ઉંચા થયા છે એવા (મયુરો). પદ્મ્યઃ સ્થાનેભ્યો જાતઃ ષક્તૈઃ=નાસિકા, કંઠ, હૃદય, તાલબ્ય, જીભ અને દાંત એ છ સ્થાનોથી જે અવાજ થાય છે તે. ષક્તેન સંવાદિન્યઃ તાઃ (દ્વીતીયાનું બહુ વચન)=૫૬૩ના જેવી (સંવાદિનીઃ=સદૃશીઃ) કેકાઃ મયુરની વાણીને દ્વિષા બે ભાગમાં ભિન્નાઃ (આ ૧૭૬ કેકાઃ નું વિશેષણ તથા દ્વિતીયાનું બહુવચન છે)=મુદી પાડેલી. શિલ્પઃ=પીંછું. શિલ્પઃ સન્તિ યેષામ્ શિલ્પિનઃ-તૈઃ-શિલ્પિનિઃ મયુરોથી.

અર્થ—રથના પૈડાના અવાજે કરીને જેમના મુખ ઉંચા થયા હતા એવા મયુરોથી બે પ્રકારની થએલી ષક્તિના જેવી તથા મનને આનંદ આપે એવી કેકારવ-વાણી-ટહુકાને તે દિલીપ તથા તેની રાણી સાંભળતા હતા. રથનો અવાજ મેઘની ગર્જના જેવો હતો. મેઘની ગર્જના સાંભળીને મયુરો રાજ થાય છે તે પ્રમાણે આ રથનો અવાજ સાંભળીને પણ તેઓ રાજ થયા હશે તે એક પ્રકાર થયો.

ખીજે પ્રકાર એ છે કે મયુરો અબાણ્યાને જોઈને ગભરાય છે તે નિયમને આધારે આ રથ તથા તે સાથે માણસો જોઈને મયુરોએ જે ધૂમ મારી તે ગભરાયેલી ધૂમો હશે. આ પ્રમાણે મયુરોની ધુમોના બે પ્રકાર સમજાય છે.)

(39) Proceeding further, they both heard cries of two kinds—pleasing to minds as well as very shrill—as if in imitation of the notes of **षड्भिराग**—of pea-cocks, who were roused by the rattling noise made by the wheels of the chariot.

परस्पराक्षिसादृश्यमदूरोज्झितवर्त्मसु ।

मृगद्वन्द्वेषु पश्यन्तौ स्यन्दनाबद्धदृष्टिषु ॥ ४० ॥

૫૬૨છેદ:-પરસ્ય પરસ્ય અક્ષિ-પરસ્પરાક્ષિ-પરસ્પરાક્ષ્ણઃ સાદૃશ્યં તત્ પરસ્પરાક્ષિસાદૃશ્યમ્=એક ખીજની આંખનાજ જેવું. અદૂરે ઉજ્જિતં વર્ત્મ યૈઃ

તાનિ-અદૂરોઞ્જિતવર્ત્માણિ-તેષુ-અદૂરોઞ્જિતવર્ત્મસુ=સમિપમાંથી જેઓએ રસ્તો તળ્યો છે તેવા મૃગોમાં-રથના ભયને લીધે જેઓ રસ્તામાંથી ખસી ગયા છે તેવા મૃગોમાં. મૃગસ્ય દ્વન્દ્વાનિ-મૃગદ્વન્દ્વાનિ તેષુ-મૃગદ્વન્દ્વેષુ=હરણુ તથા હરણિના જેડાઓમાં પડ્યન્તૌ=રાજા અને રાણી જેતાં. સ્યન્દને આબદ્ધા દૃષ્ટિઃ યૈઃ તાનિ સ્યન્દનાબદ્ધદ્રષ્ટીનિ-તેષુ-સ્યન્દનાબદ્ધદૃષ્ટિષુ=રથને જેવામાં જેમની દૃષ્ટિ એક તાર બની ગઈ છે એવા મૃગોમાં.

અર્થ—રથની સમીપના રસ્તામાંથી જેઓ ખસી ગયા હતા તથા રથ જેવામાં જેમની દ્રષ્ટિ એકતાર થઈ ગઈ હતી એવા હરણુ તથા હરણામાં રાજા દિલીપ તથા તેની રાણી પરસ્પર પોતાની આંખનું સરખાપણું જોતા હતા-નિહાળતા હતા. તેને વધારે સ્પષ્ટતાથી કહીએ તો હરણુની આંખો રાજા દિલીપના જેવી હતી અને હરણિની આંખો રાણીની આંખો સમાન હતી. તેથી દિલીપ હરણિની આંખો સાથે પોતાની રાણીની આંખોની સરખામણી કરતો હતો અને રાણી હરણુની આંખો સાથે પોતાના પતિની આંખોની સરખામણી કરતી હતી.

(40) They were also delighted to look at the eyes of the pair of deer charming like their own as they left the public road from the chariot's path and who were watching the chariot with a steadfast gaze.

શ્રેણીબન્ધાદિતન્વદ્વિરસ્તમ્માં તોરણસ્રજમ્ ।

સારસૈઃ કલનિર્હાદૈઃ ક્વચિદુન્નમિતાનૌ ॥ ૪૧ ॥

પદ્મ-છેદ્મ:-શ્રેણ્યાઃ બન્ધઃ-શ્રેણીબન્ધઃ તસ્માત્-શ્રેણીબન્ધાત્=પંક્તિના બંધથી. વિતન્વન્તિ ઇતિ વિતન્વન્તઃ તૈઃ-વિતન્વાદ્ઃ ફેલાએલાથી. ન સ્તઃ સ્થંભૌ યસ્યામ્ સા અસ્તમ્બા-તામ્-અસ્તમ્બાં=થાંભલા વિનાની. તોરણાના સ્રજ્-તોરણસ્રજ્તામ્-તોરણસ્રજમ્=તોરણુની માળાને. સારસૈઃ=સારસોથી. કલાઃ નિર્હાદાઃ યેષામ્ તે-કલનિર્હાદાઃ-તૈઃ-કલનિર્હાદૈઃ=મધુર છે શબ્દો જેના. ક્વચિત્=ક્યારેક, કેાઈવાર. ઉન્નમિતે આનને યયોઃ તૌ-ઉન્નમિતાનૌ =જેણે ઉંચા મૂખ કર્યા છે.

અર્થ—(તોરણુ બાંધવા માટે બે થાંભલા અગર ખારણાની સાખોની જરૂર પડે છે પણ આ જગલમાં તો) થાંભલા વિનાના તોરણુની માળાને પંક્તિના

અંધથી ફેલાવતા-લંબાવતા મધુર અવાજવાળા સારસ પક્ષીઓથી આ દિલીપ રાજા તથા તેની રાણીના મુખ ક્યારેક ક્યારેકતો (તેમને જોવાને માટે) ઉંચા થતા હતા.

(41) They also looked with upturned eyes, at cranes cackling melodiously and forming by their particular mode of motion, triumphal garlands as if suspended without the aid of pillars.

પવનસ્યાનુકૂલત્વાત્પ્રાર્થનાસિદ્ધિશંસિનઃ ।

રજોભિસ્તુરગોત્કીર્ણૈરસ્પૃષ્ટાલકવેદનૌ ॥ ૪૨ ॥

પદ્યછેદઃ—પવનસ્ય પવનની. અનુકૂલત્વાત્=અનુકુળતાથી—એટલે

પવન રથની સામે નહીં પણ પાછળ હોવાથી. પ્રાર્થના=પુત્રાભિલાષઃ=પુત્રની આશા. પ્રાર્થનાયાઃ સિદ્ધિઃ—પ્રાર્થનાસિદ્ધિઃ—પ્રાર્થનાસિદ્ધિમ્ શંસિતુમ્ શીલં यस્ય સઃ પ્રાર્થનાસિદ્ધિશંસી—તસ્ય—પ્રાર્થનાસિદ્ધિશંસિનઃ=(તે પવનસ્યનું વિશેષણ છે)=પુત્રની આશાની સિદ્ધિને સુચવતા (પવન) ની. તુરગૈઃ ઉત્કીર્ણાનિ તુરગોત્કીર્ણાનિ—તૈઃ—તુરગોત્કીર્ણૈઃ=ઘોડાના પગની ખરીથી ઉડેલી. રજોભિઃ=રજથી, ધૂળથી. અસ્પૃષ્ટાઃ અલકાઃ વેદનં ચ યયોઃ તૌ અસ્પૃષ્ટાલકવેદનૌ=જે રાણીના માથાના વાળને તથા રાજાના મુગટને સ્પર્શ થયો નહોતો તે રાણી તથા રાજા.

અર્થ—પુત્રની આશાની સિદ્ધિને સૂચવતા પવનની અનુકુળતાને લીધે ઘોડાના પગથી ઉડેલી રજથી તે રાણીના વાળને તથા રાજાના મુગટને સ્પર્શ થયો નહોતો.

(42) The wind was favourable to them which betokened the early fulfilment of their desire of a son; consequently the dust raised by the hoofs of their horses did stick neither on the lock of the queen nor on the crown of the king.

સરસીષ્વરવિન્દાનાં વીચિવિક્ષોભશીતલમ્ ।

આમોદમુપજિગ્રન્તૌ સ્વનિઃશ્વાસાનુકારિણમ્ ॥ ૪૩ ॥

પદ્યછેદઃ—સરસીષુ=સરોવરમાં. અરવિન્દાનાં=કમળોના. વીચિઃ=

તરંગ. વિક્ષોભઃ=ઉંચાનીચા થવું તે. વીચીનામ્ વિક્ષોભઃ—વીચિવિક્ષોભઃ—વીચિવિક્ષોભેન શીતલઃ વીચિવિક્ષોભશીતલઃ—તમ્—વીચિવિક્ષોભશીતલમ્=તરંગ-

ગના ઉંચા નીચા થવાને લીધે શીતળ થએલી (તે આમોદંનું વિશેષણ છે). આમોદં=સુગંધીને. ઉપજિઘ્રન્તૌ=સુંઘતા. (ઉપજિઘ્રતઃ इति उपजिघ्रन्तौ), સ્વસ્ય નિઃશ્વાસાઃ-સ્વનિઃ શ્વાસાઃ-સ્વનિઃ શ્વાસાન્ અનુકરોતિ इति-સ્વનિઃશ્વાસાનુકારી-તમ્ સ્વનિઃશ્વાસાનુકારિણમ્=[આ સમાસ (આમોદમ્) નું વિશેષણ છે.] પોતાના સુગંધીદાર શ્વાસોશ્વાસને અનુકરણ કરે તેવી-(સુગંધી) ને.

અર્થ—જ્યારે આ રથ સરોવર પાસે થઈને નોકળ્યો ત્યારે-સરોવરમાં ઉંચા નીચા તરંગોથી શીતળ થએલી અને પોતાના શ્વાસને મળતી કમળોની સુગંધીને તે રાજા રાણી સુંઘતા હતા.

(43) (Proceeding further the chariot seems to have come near the lakes).

The King and the Queen both were delighted to inhale the fragrance of lotus flowers resembling their own breath and it was also cool on account of its contact with the ripples of the water.

ગ્રામેષ્વાત્મવિસૃષ્ટેષુ યૂપચિહ્નેષુ યજ્વનામ્ ।

અમોઘાઃ પ્રતિગૃહ્ણન્તા વર્ધ્યાનુપદમાશિષઃ ॥ ૪૪ ॥

પદ ૨છેદઃ-ગ્રામેષુ=ગામોમાં. આત્મના વિસૃષ્ટાઃ આત્મવિસૃષ્ટાઃ-તેષુ-આત્મવિસૃષ્ટેષુ=પોતે (બ્રાહ્મણોને) આપેલા (ગામો) માં યૂપાઃ ચિહ્નાનિ ઇષામ્-યૂપચિહ્નાઃ તેષુ યૂપચિહ્નેષુ=યજ્ઞસ્થંભના જ્યાં નિશાન છે તે (ગામો) માં યજ્વનામ્=(મળશબ્દ, યજ્વન)=વિધિવડે યજ્ઞો કરાવનારા. નમોઘાઃ इति અમોઘાઃ=અમોઘ, મોટી (તે આશિષઃ નું વિશેષણ છે). પ્રતિગૃહ્ણિતઃ इति પ્રતિગૃહ્ણન્તૌ=ગ્રહણ કરતા-અંગીકાર કરતા એ બેઉ રાજા રાણી. અર્ધ્યસ્ય અનુપદમ્-અર્ધ્યાનુપદમ્=અર્ધ્ય આપ્યા પછી આશિષઃ =(દ્વિ-બ-વચન) આશીર્શાને.

અર્થ—આગળ ચાલતાં જે રૂષિઓએ યજ્ઞો કરાવ્યા હતા તેવા રૂષિઓના પોતે આપેલાં તથા જેમાં યજ્ઞસ્થંભોના નિશાન હતા એવા ગામોમાં તે રાજા તથા રાણી (પોતાની) પુજાની વિધિ થયા પછી મોટી આશીર્શો મેળવતા હતા.

(44) The king and the queen received, on their way—in villages warm blessings from Brahmins who were previously granted these villages, for their religious duties performed at sacrifices; some signs of Yupas (યુપ) were visible at several places there.

हैयंगवीनमादाय, घोषवृद्धानुपस्थितान् ।

नामधेयानि पृच्छन्तौ, वन्यानां मार्गशाखिनाम् ॥ ४५ ॥

૫૬૨છેદ:-હસ્તન ગોદોહોદ્ભવં ધૃતં=હૈયંગવીનમ્ તાબ્લું ધી. આદાય=લાવીને. ઘોષે વૃદ્ધાઃ-ઘોષવૃદ્ધાઃ તાન્ ઘોષવૃદ્ધાન્=ઘોષ એટલે ગાયોના નેહમાં વૃદ્ધ પુરૂષોને. ઉપસ્થિતાન્=આવેલા, પ્રાપ્ત થએલા, મળેલા. નામ-ધેયાનિ=નામો. પૃચ્છતઃ=ઇતિ પૃચ્છન્તૌ=પુછતા. વને ભવાઃ=ઇતિ વન્યાઃ-તેષામ્ -વન્યાનામ્=વનમાં ઉગેલા. માર્ગસ્ય શાખિનઃ-માર્ગશાખિનઃ તેષામ્ માર્ગશા-ખિનામ્=માર્ગમાં ઉગેલા વૃક્ષોના. શાખિન્=વૃક્ષઃ

અર્થ:-(આગળ ચાલતાં ગાયોને ચારનારા ભરવાડોના નેહ આવ્યા) નેહમાં વસતા વૃદ્ધપુરૂષો તાબ્લું ધી લઇને રાજની પાસે આવ્યા જેમને રાજએ વનમાં ઉગેલા તથા માર્ગની આબ્લુએ આવેલા વૃક્ષોનાં નામ પૂછ્યાં.

(45) When the chariot came near the villages of cow-herds, the old men of villages came to them with fresh ghee; (on the other hand) the king and the queen enquired of them the names of wild trees—situated on both the sides of their way.

काप्यभिख्या तयोरासीद्रजतोः शुद्धवेषयोः ।

हिमनिर्मुक्तयोर्यોगे, चित्राचंद्रमસોરિવઃ ॥ ૪૬ ॥

૫૬૨છેદ:-કા+અપિ+અભિખ્યા=અલૌકિક શોભા (હતી) ! તયોઃ=તે રાજ તથા રાણીની આસીત્=હતી. વ્રજતઃ=ઇતિ વ્રજન્તૌ-તયોઃ-વ્રજતોઃ=આશ્રમ તરફ જતા રાજરાણીની. શુદ્ધૌ વેષૌ યયૌઃ તૌ-શુદ્ધવેષૌ-તયોઃ=શુદ્ધવેષયોઃ=તે પવિત્ર વેશવાળા રાજ રાણીની. હિમેન નિર્મુક્તૌ-હિમનિર્મુક્તૌ-તયોઃ-હિમનિર્મુક્તયોઃ=શીશીર રૂતુથી મુક્ત થએલા ચિત્રા નક્ષત્ર તથા ચંદ્રના યોગે=યોગમાં. ચિત્રા ચ ચંદ્રમાથ્ર-ચિત્રાચંદ્રમસૌ-તયોઃ-ચિત્રાચંદ્રમસૌ=ચિત્રા નક્ષત્ર તથા ચંદ્રમાના.

અર્થ—હીમરૂતુ પસાર થયા પછી ચિત્રા નક્ષત્ર તથા ચંદ્રમા બેઉ એક સાથે આવવાથી—સંયોગ જેવો શોભે છે—જણાય છે તેવી રીતે રૂષિના આશ્રમ તરફ જતા તથા પવિત્ર વસ્ત્ર જેમણે ધારણ કર્યા હતાં એવાં દીલીપ તથા સુદક્ષિણા રાણી શોભતાં હતાં.

(46) As king Dilipa and his wife proceeded further in very simple and pure dresses, they looked very beautiful like an union, at the approach of spring (i.e. after the relief from mist), of chitra—a brilliant and beautiful star and of moon.

તત્તદ્ભૂમિપતિઃ પત્ન્યૈર્દર્શયાન્પ્રદર્શનઃ ।

અપિ લઙ્કિતમધ્વાનં બુબુધે ન બુધોપમઃ ॥ ૪૭ ॥

પદ્મછેદઃ—તત્ તત્=જે જે નવિન જેવામાં આવીયું તે તે. ભૂમ્યાઃ પતિઃ—ભૂમિપતિઃ=દિલીપ. પત્ન્યૈ=રાણીને દર્શયતિ इति દર્શયન્=ખતાવતો. પ્રિયં દર્શનં यस્ય સઃ પ્રિય દર્શનઃ=દર્શન કરવા લાયક. અધ્વાનં=માર્ગને. અધ્વાનમ્ લઙ્કિતમ્ અપિ=માર્ગને વટી ગયા તોપણ—આશ્રમ પાસે આવી તોપણ. ન બુબુધે=અખર પડી નહીં. બુધઃ ઉપમા यस્ય સઃ=સારી ઉપમા-વાળો—અનુપમ દિલીપ રાજા.

અર્થ—તે પૃથ્વીપતિ-દર્શન કરવા ચોગ્ય—તથા અનુપમ-દિલીપરાજા રસ્તામાં જે જે કંઈ નવીન હતું તે તે પોતાની રાણીને ખતાવતો હતો અને એવા આનંદમાં હતો કે કેટલો રસ્તો વટી ગયા તે પણ તેને ખબર પડી નહીં.

(47) King Dilipa—the lord of the earth, of agreeable appearance and who looked like a wise man and who was showing to his wife all what he saw charming—was so much delighted that he was, even unaware of the length of the road he had passed.

સઃ દુષ્પ્રાપયશાઃ પ્રાપદાશ્રમં શ્રાન્તવાહનઃ ।

સાયં સંયમિનસ્તસ્ય મહર્ષેર્મહિષીસત્ત્વઃ ॥ ૪૮ ॥

પદ્મછેદઃ—સઃ=તે. । દુઃસ્થિતે પ્રાપ્તુમ્ શક્યં દુષ્પ્રાપમ્—દુષ્પ્રાપં યશઃ यस્ય સઃ—દુષ્પ્રાપયશાઃ=દુઃખ ભોગવતા છતાં પણ જેના સરખો યશઃઅન્યને ન મળી શકે એવા દિલીપ રાજા. યશ્નમ્ ના રૂપ ચંદ્રમ્ ના જેવા થાય છે. ।

પ્રાપ્ત પ્રાપ્ત કરતો હતો.-પહોંચ્યો હતો । આશ્રમમ્=આશ્રમને; આશ્રમમાં શ્રીન્તાનિ વાહનानि यस्य सः श्रान्तवाहनः=જેના ઘોડા થાકી ગયા હતા તે રાજા । સાયં=સાયંકાળે. સંયમઃ અસ્તિ यस्य सः संयमो-તસ્ય-સંયમिनः સંયમ પાળનાર. તસ્ય=તેના મહાશ્વાસૌ ઋષિશ્ચ-મહર્ષિઃ-તસ્ય-મહર્ષેઃ=મોટા રૂષિના. મહિષ્યાઃ સત્વા યઃ સઃ મહિષીસત્વઃ=રાણીનો સખા-સાથી-રાજા.

અર્થ—જેની કીર્તિને કોઈ ન પહોંચી શકે તેવા મોટી કીર્તિવાળો દિલીપ તેની રાણી તથા થાકેલા ઘોડા સહિત, સંયમ એજ જેમનું દ્રવ્ય છે એવા મોટા વસિષ્ઠ રૂષિના આશ્રમમાં સાયંકાળે આવ્યો.

(48) King Dilipa who was of unrivalled fame, came in the evening with his wife and horses fatigued in the hermitage of the great sage who had controlled his mind and passions.

वनान्तरादुपावृत्तैः, समित्कुशफलाहरैः ।

पूर्यमाणमदृश्यामिप्रत्युद्यातैस्तपस्विभिः ॥ ૪૯ ॥

પદ્મછેદઃ-वनान्तरात्=ખીજ વનોમાંથી. ઉપાવૃત્તૈઃ=પાછા ફરેલા-ઓથી. સમિધશ્ચ કુશાંશ્ચ ફલાનિ ચ-સમિત્કુશફલાનિ-તાનિ આહર્તુમ્ શીલં યેષામ્ તે સમિત્કુશફલાહરાઃ-તૈઃ-સમિત્કુશફલા હરૈઃ=સમિધો, કુશ તથા ફળો લાવનારાઓથી. પૂર્યમાણમ્ પુરાએલું, ભરાએલું. (પૂર્યતે એટલે પૂર્યમાણઃ તમ્ પૂર્યમાણમ્). અદૃશ્યાશ્ચ તે અગ્નયશ્ચ-અદૃશ્યાગ્નયઃ-તૈઃ=પ્રત્યુદ્યાતા (પ્રતિ+ઉત્+યા) અદૃશ્યાગ્નિપ્રત્યુદ્યાતાઃ તૈઃ-અદૃશ્યાગ્નિપ્રત્યુદ્યાતૈઃ=યજ્ઞોના ઉંડા ખાડામાં રહેલી અગ્નિથી પાસે બોલાવેલા-પાસે બેઠાઓ-રૂષિઓથી-તેને વધારે સ્પષ્ટ રૂપમાં કહીએ તો સાયંકાળ વખતે હોમાદિ ક્રિયા કરવા માટે અગ્નિ પાસે બેળા થયેલા રૂષિઓથી. તપસ્વિભિઃ=તપ કરનારા રૂષિઓથી.

અર્થ—જે વખતે (સાયંકાળે) રાજા દિલીપ આશ્રમમાં આવ્યો ત્યારે આસપાસના ખીજ વનમાંથી સમિધ, કુશ તથા ફળો લઈ આવનાર તે આશ્રમના વાસીઓ જેઓ રાત્રી પડવાને લીધે પાછા ફર્યા હતા તેમનાથી તથા તે આશ્રમમાં જે રૂષિઓ હાજર હતા અને સાયંકાળના હોમ વિગેરે ક્રિયાઓ કરવા માટે પોતપોતાના અગ્નિકુંડમાં-ઉંડા રહેલા અગ્નિ પાસે આવી પહોંચ્યા હતા તે તપસ્વિઓથી તે આશ્રમ ભરાએલું હતું.

(49) At the time when Dilipa came to the hermitage, that place was full of inmates—who returned home from their rambles in the forest, in quest of sacrificial wood, sacred grass of kusha and fruits and also by those pious men who had come to their sacred fire to perform evening Ceremonies. The fire having been in deep Home-place (યજ્ઞકુંડ) was not visible.

આકીર્ણમૃષિપત્નીનામુટજદ્વારોધિભિઃ ।

અપત્યૈર્વ નીવારભાગધેયોચિતૈર્મૃગૈઃ ॥ ૫૦ ॥

પદ-રહેદઃ—આકીર્ણમ્=વ્યાપ્ત-‘આશ્રમ’ શબ્દનું વિશેષણ છે. ।

ઋષીણામ્ પત્ન્યઃ=ઋષિપત્ન્યઃ તાસામ્-ઋષિપત્નીનામ્=રૂપિ પત્નીઓના, ઉટ=પર્ણુ. । ઉટૈઃ જાતાનિ-ઉટજાનિ=પર્ણુથી બનેલી પર્ણુશાળાઓ. । ઉટજાનામ્ દ્વારાણિ-ઉટજદ્વારાણિ-ઉટજદ્વારાણિ રુન્ધન્તિ इति-ઉટજદ્વારોધીનિ તૈઃ ઉટજદ્વારોધિભિઃ=પર્ણુશાળાના દ્વારની આડા ઉભા રહેનારા (મૃગો) થી. । અપત્યૈઃ ઇવ=જાણે બાળકો ન હોય તેવા (મૃગો) થી. । નીવાર ધાન્ય, અનાજ. નીવારાણામ્ ભાગધેયઃ નીવારભાગધેયઃ-તસ્ય ઉચિતાનિ-નીવાર ભાગધેયોચિતાનિ-તૈઃ નીવારભાગધેયોચિતૈઃ-ધાન્યના ભાગને લેવા લાયક (મૃગો) થી. । મૃગૈઃ=મૃગોથી.

અર્થ—(ગયા શ્લોકમાં આશ્રમ માણસોથી કેવી રીતે વ્યાપ્ત હતું તે બતાવું હવે આ શ્લોકમાં આશ્રમ મૃગોથી કેવી રીતે વ્યાપ્ત હતું તે બતાવે છે). તે વખતે (સાચકાળે) જેમ બાળકો આંગણમાં રમે છે અને અનાજમાંથી ચોચ્ય ભાગ પડાવે છે તેમ રૂપિ પત્નીની પર્ણુશાળાના બારણાં મૃગોથી ઘેરાઈ ગયાં હતાં, અને તે વખતે મૃગોને અનાજમાંથી મળતો ચોચ્ય ભાગ પણ તેમને અપાતો હતો.

(50) At that time—as children play before our doors and get their (usual) proper portion of the food—so the hermitage was full of domesticated deer—who were flocking before the cottage doors of the wives of Rishis, who used to give them handfuls of નિવાર corn.

સેકાન્તે મુનિકન્યાભિસ્તત્ક્ષણોઽજ્ઞતવૃક્ષકમ્ ।

વિશ્વાસાય વિહંગાના, માલવાલામ્બુપાયિનામ્ ॥ ૫૧ ॥

પદ ૨૬૯૬:—સેકસ્ય અન્તઃ—સેકાન્તઃ તસ્મિન્—સેકાન્તે=(સેકમ્ પુ.=
 વૃક્ષને પાણી પાડું તે.) વૃક્ષને પાણી પાયા પછી તુરત—વૃક્ષના કયારા
 ભર્યા પછી તુરત. મુનીનામ્ કન્યાઃ મુનિકન્યાઃ તામિઃ—મુનિકન્યામિઃ=
 મુનિઓની કન્યાઓથી. તત્ક્ષણમ્=તે ક્ષણેજ. તત્ ક્ષણમ્ ઝજ્જિતાઃ વૃક્ષાઃ
 યસ્મિન્ સઃ—તત્ક્ષણોઝ્જિતવૃક્ષકઃ તમ્ તત્ક્ષણોઝ્જિતવૃક્ષકમ્=તુરત તે વૃક્ષોને
 તજી દેવાનું કાર્ય થઈ રહ્યું છે તે આશ્રમ વિશ્વાસાય=પાણી પાયા પછી
 વિશ્વાસને માટે. વિહંગાનામ્=પક્ષિઓના (વિશ્વાસ માટે). (હવે પછી
 તેનું) વિશ્લેશણ આવે છે.) આલવાલઃ=કયારો. આલવાલેષુ અમ્બુ પિબન્તિ
 इति—આલવાલામ્બુપાયિનઃ—તેષામ્—આલવાલામ્બુપાયિનામ્=વૃક્ષના કયારા-
 ઓમાંથી જળ પીવાવાળા (પક્ષિઓ) ના (વિશ્વાસ માટે).

અર્થ—આ વખતે એટલે જ્યારે દિલીપ ત્યાં પહોંચ્યો તે વખતે, મુનીની
 કન્યાઓ નાના છોકરાને પાણી પાઈ રહી હતી અને પાણી પાયા પછી તુરત
 તે છોકરાના કયારામાંથી જળ પીવાવાળા પક્ષિઓના વિશ્વાસ માટે તે વૃક્ષોને
 તજીને દૂર જતી હતી તેવા આશ્રમ પાસે દિલીપ રાજ આવ્યો.

(51) At that time when Dilipa came to the hermitage, the daughters of Munis were returning after watering the trees in order that the little birds, that used to drink water from the water-beds at the foot of the plants, may not be afraid of their presence.

આતપાત્યસંક્ષિપ્ત, નીવારાસુ નિષાદિભિઃ ।

મૃગૈર્વર્તિતરોમન્થમુટજાઙ્ગનમ્ભૂમિષુ ॥ ૫૨ ॥

પદ ૨૬૯૭:—આતપઃ=તડકો. અત્યયઃ=નાશ. સંક્ષિપ્તાઃ=એકઠા કરે-
 લા, સંકેલી લીધેલા. આતપસ્ય અત્યયઃ આતપાત્યયઃ તસ્મિન્—આતપાત્યયેઃ—
 આતપાત્યયેસંક્ષિપ્તાઃ નિવારાઃ યાસુ તાઃ—આતપાત્યયસંક્ષિપ્તનિવારાઃ—તાસુ—
 આતપાત્યયસંક્ષિપ્તનિવારાસુ=તડકો જતો રહેવાથી તડકે સુકવેલા નિવાર
 નામના ધાન્યને જે જગ્યાએ સંકેલી લીધું છે તે જગ્યાઓમાં (આ
 ખીજ પદના મ્ભૂમિષુ શબ્દનું વિશેષણ છે) નિષાદિભિઃ મૃગૈઃ=ખેસી
 ગએલા મૃગોથી. વર્તિત રોમન્થં યસ્મિન્ સઃ વર્તિતરોમન્થઃ તમ્—વર્તિતરોમ-

ન્યમ્=વાગોળવાનું કાર્ય શરૂ થઈ ગયું છે તે આશ્રમ. ઉટજાનામ્ અન્ન-
નાનિ-ઉટજાન્નનાનિ-તેષામ્ ઉટજાન્નનાનામ્-ઉજટાન્નનાનામ્ ભૂમયઃ-ઉટજાન્ન
ભૂમયઃ-તાસુ-ઉટજાન્ન ભૂમિષુ=પર્ણશાળાના આંગણાની ભૂમિમાં.

અર્થ—તે વખતે સૂર્યનો તડકો જતો રહેવાથી તડકે સુકવેલા દાણાને
જે જગ્યાએથી સંકેલી લીધા હતા, તેવી પર્ણશાળાના આંગણામાં આવેલી
જમીન ઉપર ઘેટેલા મૃગોએ વાગોળવાનું કાર્ય શરૂ કરી દીધું હતું તે આશ્ર-
મની પાસે દિલીપ રાજ આવ્યો.

(52) At sunset when the નિષાર grains that were scattered
about were being collected from the cottage yard, the deer lay
ruminating there.

અમ્યુત્થિતામિપિશુનૈરતિથીનાશ્રમોન્મુશ્વાન્ ।

પુનાનં પવનોદ્ધૂતૈર્ધૂમૈરાહુતિગન્ધિભિઃ ॥ ૫૩ ॥

૫૬૨છેદઃ-અમ્યુત્થિતાઃ=સળગેલા. અમ્યુત્થિતાશ્ચ તે અગ્નયશ્ચ-

અમ્યુત્થિતાગ્નયઃ-તેષામ્ પિશુનાઃ અમ્યુત્થિતામિપિશુનાઃ તૈઃ અમ્યુત્થિતામિ
પિશુનૈઃ=અગ્નિ પ્રજ્વલીત થયો છે એવું સુચવતા (ધુમાડા) થી.
અતિથીન્=(નાસ્તિ તિથિઃ આગમને-યેષામ્ તે અતિથયઃ તાન્-અતિથીન્)અચ્ચા-
નક આવેલાને. આશ્રમસ્ય ઝન્મુશ્વાઃ-આશ્રમોન્મુશ્વાઃ-તાન્-આશ્રમોન્મુશ્વાન્=
આશ્રમની પાસે આવેલા (અતિથી) ને. પુનીતે इति પુનાનઃ-તમ્-
પુનાનં=પવિત્ર કરતો હતો એવો આશ્રમ. પવનેન રહૂતાઃ પવનોદ્ધૂતાઃ તૈઃ
પવનોદ્ધૂતૈઃ=પવને ઉડાડેલા (ધૂમાડા) થી. ધૂમૈઃ=ધૂમાડાથી. આહુતીનામ્
ગન્ધઃ અસ્તિ યેષામ્-આહુતિગન્ધિનઃ-તૈઃ-આહુતિગન્ધિભિઃ=આહુતિઓની
જેમાં સુગંધી છે તેવા (ધુમાડા) થી.

અર્થ—અગ્નિ સળગી છે એવું સુચવતા, પવનથી ઉડાડેલા તથા આહુ-
તિની સુગંધીવાળા ધુમાડાથી આશ્રમની નજીકમાં આવતા અતિથીઓને
જે આશ્રમમાં પવિત્ર કરાતા હતા તે આશ્રમ પાસે દિલીપ આવ્યો. (અહીં રાજ
અને રાણી અતિથીઓ છે.)

(53) The guests that came to the hermitage were purified
by the volumes of smoke, odorous with sacrificial offerings. The
smoke thrown about by winds betokened the large flaming fire
(of હોમ).

અથ યન્તારમાદિશ્ય, ધૂર્યાન્વિશ્રામયેતિ સઃ ।

તામવારોહયત્પત્નીં, સ્થાદવતતાર ચ ॥ ૫૪ ॥

૫૬૨છેદઃ:-અથ=આશ્રમ પાસે આવતાં યન્તુ=સારથિ યન્તારમ્=સારથીને. આદિશ્ય=આજ્ઞા કરીને. ધુરમ્ વહન્તિ ઇતિ ધૂર્યાઃ તાન્ ધૂર્યાન્=રથના ઘોડાઓને. વિશ્રામય=આરામ આપ. ઇતિ=એ પ્રમાણે સઃ=તે રાજા. તામ્ પત્નીમ્=તે સ્ત્રીને. અવારોહયત્=ઉતારતો હતો-ઉતારતાં મદદ કરતો હતો. સ્થાત્=રથમાંથી. અવતતાર=પોતે ઉતર્યો. ચ=અને.

અર્થ—આશ્રમની પાસે આવતાં રથમાં જોડેલા ઘોડાને વિશ્રાંતી આપવાની આજ્ઞા સારથીને આપીને તે રાજા રથમાંથી ઉતર્યો અને પોતાની રાણીને પણ સાચવીને ઉતારી, અગર ઉતરતાં મદદ કરી. (પતિ પોતાની સ્ત્રીને ઉતરતા મદદ કરે તેમાં માન અને પ્રેમ જોઇ સમાચેલાં છે).

(54) Arriving near the hermitage, the King ordered the charioteer to stop the horses, himself alighted from the chariot and then helped the queen to alight.

તસ્મૈ સભ્યાઃ સભાર્યાય, ગોપ્તે ગુપ્તતમેન્દ્રિયાઃ ।

અર્હણામર્હતે ચક્રુર્મુનયો નયચક્ષુષે ॥ ૫૫ ॥

૫૬૨છેદઃ:-તસ્મૈ=તે રાજા પ્રત્યે સભાર્યાય, ગોપ્તે, અર્હતે, તથા નય-ચક્ષુષે આ ચારે શબ્દો તસ્મૈના વિશેષણો છે. સભાર્યાં સાધવઃ સભ્યાઃ=સર્જન પુરૂષો. માર્યયા સહિતઃ સભાર્યઃ-તસ્મૈ-સભાર્યાય=રાણી સહિત આવેલા રાજાને. ગોપાયતિ ઇતિ ગોપ્તા (મૂળ શબ્દ ગોપ્ત) તસ્મૈ-ગોપ્તે=રક્ષણ કરનાર રાજા પ્રત્યે. ગુપ્તમાનિ ઇન્દ્રિયાણિ યેષામ્ તે ગુપ્તતમેન્દ્રિયાઃ=ધંદ્વીઓને બરાબર નિયમમાં રાખનારાઓ. અર્હણામ્=સત્કારને, પુળને. અર્હતિ ઇતિ અર્હન્-તસ્મૈ-અર્હતે. યોગ્ય પુરૂષ-રાજા-પ્રત્યે. ચક્રુઃ કરી. મુનયઃ=મુનીઓ. નયઃ એવ ચક્ષુઃ યસ્ય સઃ નયચક્ષુઃ-તસ્મૈ-નયચક્ષુષે=જેની આંખોમાં ન્યાય છે એવો-ન્યાય-દ્રષ્ટિવાળા રાજા પ્રત્યે.

અર્થ—જેઓ ઇન્દ્રિયાને કબજે રાખે છે તથા જેઓ સભ્ય છે તેવા મુનિઓએ તે રાણી સહિત આવેલા-રક્ષણ કરનાર સત્કારને લાયક તથા ન્યાય દ્રષ્ટિવાળા રાજાનો સત્કાર કર્યો.

(55) Wise ascetics pre-eminent in the virtues of self-control gave a hearty welcome to King Dilipa with his wife. They found in him a good protector besides a deserving and a just ruler.

વિધે: સાયંતનસ્યાન્તે, સ દર્શ તપોનિધિમ્ ।

અન્વાસિતમરુન્ધત્યા, સ્વાહયેવ હવિર્ભુજમ્ ॥ ૫૬ ॥

પદ્મછેદ:-સાયંભવ:-સાયંતન:=સાયંકાળમાં કરવા યોગ્ય. સાયં-
તનસ્ય વિધે: અન્તે=સાયંકાળમાં કરવા યોગ્ય ક્રિયાના અંતમાં એટલે તે
ક્રિયા થઇ રહ્યા પછી. સ: તે રાજા. દર્શ=જેતો હતો. તપસામ્ નિધિ:
તપોનિધિ:-તમ્-તપોનિધિમ્=તપ એજ જેનો ખજાનો છે એવા વસિષ્ઠને.
અનુ+આમ્+ઇ+ત=અન્વાસિત:-તમ્-અન્વાસિતમ્=સેવાતા વસિષ્ઠને. અરુન્ધ-
ત્યા=વસિષ્ઠની સ્ત્રી અરુન્ધતીથી. સ્વાહ્યા ઇવ=અગ્નિની સ્ત્રી સ્વાહાની
ભાંક. હવિ: ધુનક્તિ ઇતિ હવિર્ભુજ્ તમ્ હવિર્ભુજમ્=અગ્નિને.

અર્થ—સાયંકાળની ક્રિયા થઇ રહ્યા પછી તપના ભંડાર તથા અગ્નિની સ્ત્રી
સ્વાહા જેમ અગ્નિને સેવે છે તેમ અરુન્ધતીથી સેવાતા વસિષ્ઠ (અથવા અરુ-
ન્ધતી જેની પાસે ખેડી છે એવા વસિષ્ઠ) ગુરૂ પાસે તે દિલીપ રાજા આવ્યો.
(ધર્મશાસ્ત્ર અગર ધર્મક્રિયા થતી હોય ત્યાં વંદન વિગેરે શિષ્ટાચારથી તે ક્રિ-
યામાં ખામી ન કરવાનો વિવેક સૂચવે છે.)

(56) After the evening prayers the King appeared before that sage who was like a treasure of asceticism and who was served by (his wife) અરુન્ધતિ as God fire is served by his wife સ્વાહા.

તયોર્જગૃહતુ: પાદાન્રાજા રાજ્ઞી ચ માગધી ।

તૌ ગુરુર્ગુરુપત્ની ચ, પ્રીત્યા પ્રતિનનન્દતુ: ॥ ૫૭ ॥

પદ્મછેદ:-તયો: પાદાન્=ગુરૂ તથા ગુરૂ પત્નીના પગોને-અર-
ણોને. જગૃહતુ: ગ્રહણ કર્યા, પકડ્યા. રાજા રાજ્ઞી ચ માગધી=રાજા તથા
મગધદેશના રાજાની પુત્રી જે રાણી સુદક્ષિણાએ. તૌ=રાજા તથા
રાણીના ઉપર. ગુરુ: ગુરુપત્ની ચ=ગુરૂ તથા ગુરૂ પત્ની (આ બે કર્તા છે.)

પ્રીત્યા=પ્રીતિથી પ્રતિનનન્દતુઃ=(મુળમાં પ્રતિ+નન્દ) સામા રાજી થતા.
હતા. હર્ષ પામતા હતા.

અર્થ—રાજા તથા મગધ દેશના રાજાની પુત્રી જે અહીં રાણીરૂપે હતી તે બેઉએ ગુરૂ તથા ગુરૂ પત્નિના ચરણાવીંદ પકડયા. (એમ સૂચવ્યું કે તમારા શરણુનો અમારે આશરો છે) તે બેઠાને ગુરૂ તથા ગુરૂપત્નિ તે રાજા રાણી ઉપર ઘણાજ ખુશી થયા.

(57) King Dilipa and his wife—the daughter of the Magadha King, bowed down to the feet of the holy preceptor and his wife who both in their turn gave a loving welcome to them (King & Queen).

તમાતિથ્યક્રિયાશાંતરથક્ષોભપરિશ્રમમ્ ।

પપ્રચ્છ કુશલં રાજ્યે, રાજ્યાશ્રમમુનિં મુનિઃ ॥ ૫૮ ॥

૫૮૨છેઠઃ—તમ્=તે રાજાને. આતિથ્યસ્ય ક્રિયા—આતિથ્યક્રિયા=સ-
ત્કારની ક્રિયા. આતિથ્યક્રિયા શાંતઃ રથક્ષોભપરિશ્રમઃ યસ્ય સઃ=આતિથ્ય-
ક્રિયાશાંતરથક્ષોભપરિશ્રમઃ તમ્ આતિથ્યક્રિયાશાંતરથક્ષોભપરિશ્રમં=(રથસ્ય-
ક્ષોભઃ રથક્ષોભઃ—રથક્ષોભેણ પરિશ્રમઃ યસ્ય સઃ રથક્ષોભપરિશ્રમઃ તમ્ રથક્ષોભ-
પરિશ્રમમ્)=આતિથ્ય ક્રિયાથી જેનો રથના ક્ષોભથી થએલો પરિ-
શ્રમ શાંત થઈ ગયો છે એવા દિલીપને પપ્રચ્છ=પૂછ્યું રાજ્યે કુશલં=
રાજ્ય સંબંધી કુશળ. રાજ્યમ્ એવ આશ્રમઃ—રાજ્યાશ્રમઃ તસ્મિન્ મુનિમ્—
મુનિતૃલ્યં इति અર્થઃ=રાજ્યરૂપી આશ્રમમાં મુનિ જેવું જીવન ગાળનાર.
રાજાને. મુનિઃ=વસિષ્ઠે.

અર્થ—રથના ખળભળાટથી થએલા પરિશ્રમને શાંત કરે એવી આતિથ્ય
ક્રિયા થયા પછી, રાજ્યમાં રહીને પણ પવિત્ર મુનિના જેવું જીવન ગાળનાર
તે દિલીપરાજાને વશિષ્ઠ મુનિએ તેના રાજ્ય સંબંધી કુશળ સમાચાર પૂછ્યા.

(58) After the King had recovered from the effects of the fatigue (caused by the joltings of the chariot), through the kind hospitality of sages, Guru Vasishtha asked the King, who led his life of King like a sage, whether everything fared well in his kingdom.

અથાર્વનિધેસ્તસ્ય, વિજિતારિપુરઃપુરઃ ।

અર્ચ્યામર્થપતિર્વાચમાદદે વદતાં વરઃ ॥ ૫૯ ॥

પદ-છેદઃ—અથ=કુશળ પ્રશ્ન પૂછ્યા પછી. અર્થર્વસ્ય નિધિઃ અર્થર્વ-નિધિઃ તસ્ય-અર્થર્વનિધેઃ=અર્થર્વ વેદ રૂપિ જેની પાસે ભંડાર છે તે વસિષ્ઠની. અરીણામ્ પુરઃ (મુળ પુર શબ્દ સ્ત્રીલીંગે છે) અરિપુરઃ-વિજિતાઃ અરિપુરઃ યેન સઃ-વિજિતારિપુરઃ=જેણે દુશ્મનોના નગરો જીત્યા છે એવો દિલીપ રાજા. પુરઃ=આગળ, સમક્ષ (એ તસ્ય નું વિશેષ છે) અર્ચ્યા=(સ્ત્રીલીંગે)=અર્ચથી યુક્ત. તેનું દ્વિતીયાનું એક વ. અર્ચ્યામ્ અને તે વાચમ્ શબ્દનું વિશેષણ છે. અર્ચ્યામ્ વાચમ્=અર્ચવાળી વાણીને. અર્ચસ્ય પતિઃ-અર્ચપતિઃ=ધનવાન, આ દેકાણે રાજા દિલીપ. આદદે=બોલ્યો. વદતાં વરઃ=વક્તૃણાં વરઃ=વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો દિલીપ રાજા.

અર્થ—કુશળ પ્રશ્ન પૂછ્યા પછી-અર્થર્વવેદરૂપી જેમની પાસે ભંડાર છે એવા તે વસિષ્ઠ મુનીની સમક્ષ જેણે દુશ્મનો પાસેથી તેઓના નગરો જીતી લીધાં છે તથા જે લક્ષ્મીના પતિ છે તથા જે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે એવો દિલીપરાજા અર્ચયુક્ત વાણીને બોલ્યો.

(59) Afterwards King Dilipa—the master of wealth, the best of the eloquent and conqueror of the cities of his enemies—spoke, in words replete with sense, to Guru Vasishtha, the master of Atharva Veda.

उपपन्नं ननु शिवं, सप्तस्वङ्गेषु यस्य मे ।

दैवीनाम् मानुषीणाम् च, प्रतिहर्ता त्वमापदाम् ॥ ૬૦ ॥

પદ-છેદઃ—શિવં ઉપપન્નં=કલ્યાણથી યુક્ત. નનુ=એકસ. સપ્તસુ અઙ્ગેષુ=સાત અંગોમાં. યસ્ય મે=હું કે જેનું. દેવેભ્યઃ આગતાઃ દૈવ્યઃ (નદી જેવાં રૂપ છે) તાસામ્-દૈવીનામ્=દેવોથી અપાએલા. મનુષ્યેભ્યઃ આગતાઃ માનુષ્યઃ (નદી જેવા રૂપ છે) તાસામ્-માનુષીણામ્ મનુષ્ય તરફથી અપા-એલા ચ=અને, પ્રતિહર્તા મુળશબ્દ પ્રતિહર્તૃ=નાશ કરનાર ત્વમ્=આપ, તમે. આપદામ્=આપદાને, દુઃખને.

અર્થ—જ્યાં સૂધી દેવ તરફથી અગર મનુષ્યો તરફથી થતાં હુઝોના આપ નાશ કરનાર છે ત્યાં સૂધી મારા રાજ્યના સાતે અંગોમાં હું કલ્યાણ-આબાદિ સહિત રહુછઉં. (રાજ્યના સાતે અંગો—‘સ્વામ્યમાત્યસુહૃત્કોષરાષ્ટ્ર દુર્ગંબલાનિ ચ । સત્તાઙ્ગાનિ’ इत्यमर । અર્થ—અમરકોષમાં આપેલા રાજ્યના સાત અંગના નામો—૧ રાજ, ૨ કારભારી, ૩ સ્નેહીમંડળ-કુટુંબ, ૪ ભંડાર, ૫ દેશ, ૬ કીલ્લા, ૭ સેના.)

(60) King Dilipa spoke “when you are the destroyer of all my dangers, human as well as divine, all the seven departments of my state would remain prosperous.

તવ મન્ત્રકૃતો મન્ત્રૈર્દૂરાત્પ્રશમિતારિભિઃ ।

પ્રત્યાદિશ્યન્ત ઇવ મે, દૃષ્ટલક્ષ્યભિદઃ શરાઃ ॥ ૬૧ ॥

પદ-છેદઃ.—તવ=આપનું. મંત્રાન્ કરોતિ ઇતિ મન્ત્રકૃત્—તસ્ય મન્ત્રકૃતઃ =મંત્ર બનાવનારના મન્ત્રૈઃ=મંત્રોથી. દૂરાત્=દુરથી બેઠા ન શકાય તેવી રીતે. પ્રશમિતાઃ અરયઃ યૈસ્તે—પ્રશમિતારયઃ તૈઃ પ્રશમિતારિભિઃ=બેબે દુશ્મનોને શાંત કર્યા છે એવા (મંત્રો) થી. પ્રતિ+આ+દિશ્—પ્રત્યાદિશ્યન્તઃ શરાઃ બાણો તુચ્છકારાતા હતા, બાણોની કીંમત ઓછી અંકાતી હતી. ઇવ=બેબે. મે=મારાં. દૃષ્ટં ચ તત્ લક્ષ્યઞ્ચ—દૃષ્ટલક્ષ્યં—દૃષ્ટલક્ષ્યં ભિન્દન્તિ ઇતિ દૃષ્ટલક્ષ્ય ભિદઃ=બેબેલા નિશાન વિધનારા (અમારા બાણો).

અર્થ—રાજા દિલીપ આગળ બોલ્યો કે આપ કે જે મંત્રોની સંહિતા બનાવનાર છે તેમના-દુરથી પણ શત્રુઓને શાંત કરી દે એવા મંત્રોથી-મંત્રો આગળ, માત્ર બેબેલાનેજ વિધી શકે એવા અમારા બાણો કાંઈ હિસાબમાં નથી-તુચ્છકારાય છે.

(61) (Dilipa further said:—)

You are the composer of the hymns of Vedas which are powerful enough to thwart my enemies even from a distance. My arrows,—therefore, which can pierce only those who came within their mark, are not so useful as your hymns are.

હવિરાવર્જિતં હોતસ્ત્વયા વિધિવદગ્નિષુ ।

વૃષ્ટિર્ભવતિ સસ્યાનામવગ્રહવિશોષિણામ્ ॥ ૬૨ ॥

૫૬૨છેદ:-હે દ્રોતઃ હે હોમ ક્રિયાના કરનાર ગુરુ વસિષ્ઠ ! આવ-
ર્જિતં હવિઃ=સમિધ વિગેરે હોમેષુ ત્વયા=આપનાથી. વિધિવત્=વિધિ
પ્રમાણે. અગ્નિષુ=અગ્નિમાં. વૃષ્ટિઃ ભવતિ=વરસાદ બને છે-વરસાદના રૂપમાં
પાછું આવે છે. સસ્યાનામ્=અનાજના અવગ્રહઃ=પ્રતિકુળગ્રહ; વરસાદ ન
આવવા દે એવો ગ્રહ. અવગ્રહેણ વિશોષીણિ-અવગ્રહવિશોષીણિ-તેપામ્-અવ-
ગ્રહવિશોષિણામ્. (મુળ શબ્દ વિશોષિન્ નપુંસકલીંગ તેનારૂપ મનોહારિન્
ના જેવાં થાય છે. તેનો અર્થ-સુકાતા ધાસ અગર છેડો)=પ્રતિકુળ
ગ્રહોને લીધે સુકાતા છેડોના (ધાન્યો.)

અર્થ—હે હોમ કરાવનાર ગુરુ વસિષ્ઠ ! વિધિપૂર્વક અગ્નિમાં આપથી
હોમેલા સમિધો ધી વીગેરે, પ્રતિકુળ ગ્રહોથી સુકાઈ જતા છેડવાઓના ધાન્યના
લાલ માટે વરસાદરૂપે પાછા ફરે છે. એટલે આપની ક્રિયાથી વરસાદ વરસે,
ધાન્ય પાકે અને ધાન્ય પાકવાથી પ્રજા સુખી રહે છે. મનુભગવાન કહે છે કે-
અગ્નો પ્રાસ્તાદુતિઃ સમ્યર્ગાદિત્યમુપતિષ્ઠતે । આદિત્યાજ્ઞાયતે વૃદ્ધિર્વૃદ્ધેરન્નંતતઃ
પ્રજાઃ॥ તેનો પણ ઉપર પ્રમાણેજ અર્થ થાય છે.

(62) (The King goes on saying:—)

Oh, Priest! the holy offerings—given by you, according to
Vaidik rules, to the sacrificial fire—become converted into rain,
i.e. come back to earth in shape of rain to nourish the parched-
up crops.

પુરુષાયુષજીવિન્યો, નિરાતઙ્કા નિરીતયઃ ॥

યન્મદીયાઃ પ્રજાસ્તસ્ય, હેતુસ્ત્વદ્રહ્યવર્ચસમ્ ॥ ૬૩ ॥

૫૬૨છેદ:-પુરુષસ્ય આયુઃ-પુરુષાયુષમ્-પુરુષાયુષં જીવન્તિ इति પુરુ-
ષાયુષજીવન્યઃ (નદી જેવાં રૂપ છે. સમાસના નિયમ પ્રમાણે ૫ માં અ
મળતાં ૫ થયો છે).=પુરૂષના આયુષ્યને એટલે સો વરસ સુધી જીવ-
નારા પ્રજાજનો. (‘શતાયુર્વે પુરુષઃ’ इतिશ્રુતેઃ=પુરૂષની આયુષ્ય સો વરસની
છે એવું શ્રુતિનું વચન છે). નિર્ગતઃ આતઙ્કઃ યામ્યઃ તા નિરાતઙ્કાઃ=ભય
રહિત થએલી પ્રજા-એટલે પ્રજાજનો-(સ્ત્રી લીંગ અને પ્રજાઃનું વિશે-
શણ છે. નિર્ગતાઃ इत्यઃ યામ્યઃ તાઃ નિરીતયઃ જેની ઇતિઓ ગએલી છે

તે પ્રજા. ઇતિઓ એટલે પીડાઓ અગર આફતો. (કામનક નામના શાસ્ત્રમાં કહે છે કે અતિવૃદ્ધિરનાવૃદ્ધિર્મૃષિકાઃ શલભાઃ શુકાઃ । અત્યાસન્નાથ રાજાનઃ વહેતા ઈતયઃ સ્મૃતાઃ ॥ તેનો અર્થ—ધણો વરસાદ, વરસાદ બીલ-કુલ નહીં, ખેતરોમાં ઉંદરો ટીડો અગર પોપટ વિગેરે પક્ષીઓથી થતું નુકશાન તથા રાજા સેના સહિત આવ્યો હોય તો ખેતરોના પાકને કચરી નાંખી નુકશાન કરે તે પ્રમાણે છ આફતોને ઇતિ કહે છે.) યત્ મદીયાઃ પ્રજાઃ આ પ્રમાણે મારી પ્રજા (સુખી) છે. તસ્ય હેતુઃ=તે તમામનું કારણ. ત્વદ્=તવ=આપના બ્રહ્મણઃ (બ્રહ્મનું) વર્ચસમ્=બ્રહ્મવર્ચસમ્ મુળ વર્ચસ્=તેજ (વ્રતાધ્યયન સંપત્તિઃ)=બ્રહ્મવર્ચસમ્=બ્રહ્મણુ તરીકે પાળેલા ધર્મનું તેજ.

અર્થ—મારી પ્રજા સો વરસનું આયુષ્ય ભોગવે છે, ભય રહિત છે, તથા ખેતીવાડી સખંધી (ઉપર જણાવેલા છ પ્રકારોના) ભય ભોગવતી નથી તે તમામનું કારણ મારા સમજવા પ્રમાણે આપનું તપોબળ છે.

(63) My subjects live for 100 years, i.e. to the full age of man without any fear from dangers or losses; It is my firm belief that this good result comes only from the influence of your religious austerity and study of Vedas.

ત્વયૈવં ચિન્ત્યમાનસ્ય, ગુરુણા બ્રહ્મયોનિના ।

સાનુબન્ધાઃ કથં ન સ્યુઃ, સંપદો મે નિરાપદઃ ॥ ૬૪ ॥

પદ્મછેદઃ—ત્વયા एवं ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આપનાથીજ.

ચિન્ત્યતે અસૌ ચિન્ત્યમાનઃ તસ્ય-ચિન્ત્યમાનસ્ય=ચિંતા કરાતો-સંભાળ રખાતો એવો હું તેના. ગુરુણા=ગુરૂથી બ્રહ્મા યોનિ ર્યસ્ય સઃ=બ્રહ્મયોનિઃ તેન-બ્રહ્મયોનિના-બ્રહ્મપુત્રેણ=બ્રહ્માના પુત્રથી. સાનુબન્ધેન સહિતાઃ સાનુબન્ધાઃ=અવિચ્છિન્નાઃ=અચળ (તેનો સંપદઃ શબ્દ સાથે સમંધ છે). કથં ન સ્યુઃ=કેમ ન થાય ! સંપદઃ=સંપત્તિઓ, આબાદી મે=મારી (આ શબ્દ ચિન્ત્યમાનસ્ય તથા નિરાપદઃ ની સાથે સમંધ રાખે છે). નિર્ગતાઃ આપદઃ યસ્ય સઃ નિરાપદ્ તસ્ય-નિરાપદઃ=હું ખ રહિત.

અર્થ—આપ કે જે બ્રહ્માના પુત્ર છો એવા ગુરૂથી મારા જેવા શિષ્યના હિતની સંભાળ રખાય છે અને હું કે જે દુઃખરહિત છઉં તેની આબાદિ અગર સંપત્તિઓ કેમ અચળ ન અને ! તાત્પર્ય—આપ સરખા બ્રહ્માના પુત્ર અમારા ગુરૂ

છો અને વળી અમારા હિત માટે ચીંતા રાખો છો તેથી અમે હુઃખ રહિત છંદ્યે અને અમારી આખાદી પણ અવિચળ રહેવાની છે.

(64) How very prosperous a man I have happened to become whose interests are thus looked after by spiritual preceptor, like your good self, the son of Brahma, the creator.

કિંતુ વધ્વાં તવૈતસ્યામદૃષ્ટસદૃશપ્રજમ્ ।

ન મામવતિ સદ્વીપા, રત્નસૂરપિ મેદિની ॥ ૬૫ ॥

પદરૂઢિ:—કિંતુ=પણ. તવ એતસ્યામ્ વધ્વાં=આ તમારી શિષ્ય વધુ (રાણી) માં. અદૃષ્ટા સદૃષી પ્રજા યેન સઃ—અદૃષ્ટસદૃશપ્રજઃ—તમ્—અદૃષ્ટસદૃશપ્રજમ્ (આ આખો સમાસ મામ્ શબ્દનો વિશેષણ છે.)=યોગ્ય પ્રજા—સંતાન—જેણે જેયું નથી એવા (મને). મામ્=મને. ન અવતિ=ન પ્રીણતિ =રાજ કરતી નથી (આ શબ્દનો કર્તા મેદની છે). દ્વીપૈઃ સહિતા—સદ્વીપા =બેટોવાળી (પૃથ્વી). રત્નાનિ સૂયતે इति રત્નમ્=રત્નોને ઉત્પન્ન કરનારી (પૃથ્વી). અપિ=પણ. મેદની=પૃથ્વી.

અર્થ—પણ આ તમારી શીષ્ય વધુમાં (એટલે સુદક્ષિણા રાણીમાં) યોગ્ય સંતાન ન જોવાથી આ દ્વીપો વાળી તથા રત્નો પણ પેદા થાય તેવી પૃથ્વી મને સુખ આપતી નથી. તાત્પર્ય કે રત્નોના કરતાં પણ પુત્ર રત્નની કીમત મને વધારે જણાય છે અને તે જ્યાં સૂધી નથી ત્યાં સૂધી આ સુખોથી મને સંતોષ થતો નથી.

(65) As I am denied the pleasures of seeing any child from this your daughter-in-law (queen Sudakshina) the whole earth, even with all its islands and hidden treasures does not give me any comfort or mental ease.

નૂનં મત્તઃ પરં વંશ્યાઃ, પિણ્ડવિચ્છેદદર્શિનઃ ।

ન પ્રકામભુજઃ શ્રાદ્ધે, સ્વધાસંગ્રહતત્પરાઃ ॥ ૬૬ ॥

પદરૂઢિ:—નૂનં=ચોક્કસ. મત્તઃ પરં=મારા મુખ પછી. વંશે ઉદ્ભવાઃ વંશ્યાઃ=પિતરઃ=પિતૃઓ. પિણ્ડસ્ય વિચ્છેદઃ (નાશ)—પિણ્ડવિચ્છેદઃ—પિણ્ડવિચ્છેદસ્ય દર્શિનઃ—પિણ્ડવિચ્છેદદર્શિનઃ=પિણ્ડના નાશને જોનારા. ન=નહીં.

પ્રકામમ્=પરિપૂર્ણ રીતે. પ્રકામમ્ ઘુંજતે इति પ્રકામમ્ઝજઃ=પરિપૂર્ણ રીતે—સંતોષથી જમનારા. શ્રાદ્ધે=પિતૃકર્મણિ=શ્રાદ્ધ ક્રિયામાં. સ્વધાયાઃ સંગ્રહઃ—સ્વધાસંગ્રહઃ—તસ્મિન્ તત્પરાઃ સ્વધાસંગ્રહ તત્પરાઃ (સ્વધા=પિતૃભોજન અથવા પિંડદાન). (સંગ્રહઃ=ગ્રહણ કરવું તે)=પિંડદાન ગૃહણ કરવાના કાર્યમાં તત્પર એવા પિતૃઓ.

અર્થ—ખરેખર મારા મુવા પછી પિંડદાનનો નાશ લેનારા—એટલે પિંડદાન નહીં મળે એમ સમજનારા—મારા પિતૃઓ—પિંડદાન લેવામાં તત્પર—આસક્ત રાજી છે તોપણ શ્રાદ્ધ સમયમાં આપેલા ભોજનને આનંદથી જમતા નથી. તાત્પર્ય મારે સંતાન નથી તેથી તેઓને પણ ચિંતા થઈ છે.

(66) My venerable ancestors, seeing the total cessation of pinda-offerings after my death, do not now eat to their hearts' content at શ્રાદ્ધ ceremony, though they are always anxious to get them (i.e. પિન્ડ offerings.)

મત્પરં દુર્લભં મત્વા, નૂનમાવર્જિતં મયા ।

પયઃ પૂર્વૈઃ સ્વનિઃશ્વાસૈઃ, કવોષ્ણમુપમુજ્યતે ॥ ૬૭ ॥

પદ્યછેદઃ—મત્પરં=મારા મુવા પછી. પયઃ દુર્લભં મત્વા=જળને દુર્લભ માનીને. નૂનમિતિ તર્કે=એવો મને તર્ક થાય છે કે. આવર્જિતં મયા પયઃ=મારાથી અપાએલું જળ. પૂર્વૈઃ=પિતૃભિઃ=પિતૃઓથી સ્વનિઃશ્વાસૈઃ=પોતાના નિઃશ્વાસોથી. કિંચિત્ ઉષ્ણં—કવોષ્ણમ્=કાંઈક ગરમ—ઉનું. ઉપમુજ્યતે=લેવાય છે, પીવાય છે.

અર્થ—શ્રાદ્ધ ક્રિયા વખતે મારાથી અપાએલું જળ, મારા મુવા પછી દુર્લભ થશે—નહીં મળે—એમ સમજીને મારા પિતૃઓ પોતાના નિઃશ્વાસોથી મારા આપેલા જળને કાંઈક ગરમ કરીને પીતા હોય એવું મને અનુમાન થાય છે.

(67) I think that my ancestors drink water—offered by me—after making it hot by their sighs, only through the consideration that this offer of water will altogether cease after my death.

સોઽહમિજ્યાવિશુદ્ધાત્મા, પ્રજાલોપનિમીલિતઃ ।

પ્રકાશશ્ચાપ્રકાશશ્ચ, લોકાલોક ઇવાચલઃ ॥ ૬૮ ॥

૫૬૨છેદ:-સઃ અહમ્=તે હું. ઇજ્યા=યાગ=યજ્ઞો વિગેરે ક્રિયા. ઇજ્યયા વિશુદ્ધઃ આત્મા यस્ય સઃ-ઇજ્યાવિશુદ્ધાત્મા=યજ્ઞો વિગેરે ક્રિયા કરવાથી જેનો આત્મા શુદ્ધ થયો છે તે હું. લોપઃ=નાશ, નહીંપણું. પ્રજાયાઃ લોપઃ પ્રજાલોપઃ-પ્રજાલોપેન નિમીલિતઃ=સંતાન રહિત હોવાથી ચીમડાઈ ગએલો, શુષ્ક બનેલો અથવા દુઃખી એવો હું. પ્રકાશ્વતે ઇતિ પ્રકાશઃ=ચળકે છે તે પ્રકાશ છે. ન પ્રકાશતે ઇતિ અપ્રકાશઃ ન પ્રકાશે તે અધાર. લોક્યતે ઇતિ લોકઃ, ન લોક્યતે ઇતિ અલોકઃ=દેખાય તે લોક અને ન દેખાય તે અલોક-મેરૂ પર્વત. લોકશ્ચ અલોકશ્ચ-લોકાલોકૌ-લોકાલોકૌ સ્ત અત્ર લોકાલોકઃ=મેરૂ. ઇવ=જેમ અવલઃ=મનુષ્યો તથા દેવોનો જ્યાં વાસ છે તે મેરૂ પર્વત.

અર્થ—એક તરફથી યજ્ઞો વિગેરે ક્રિયાથી મારો આત્મા પવિત્ર બનેલો છે અને બીજી તરફ જીવો સંતાન રહિતપણુને લીધે હું દુઃખી છઉં જેવી રીતે મેરૂ પર્વતની એક બાજુએ અધાર રહે છે અને બીજી બાજુએ પ્રકાશ હોય છે તેવી મારી સ્થિતિ છે.

(68) On one hand I have been purified by the performance of sacrificial rites, while on the other hand I have been unhappy on account of failure of issue; thus I resemble the mountain Meru—one half of which is lighted and the other half is dark.

લોકાન્તરસુખં પુણ્યં, તપોદાનસમુદ્ભવમ્ ।

સંતતિઃ શુદ્ધવંશ્યા હિ પરત્રેહ ચ શર્મણે ॥ ૬૧ ॥

૫૬૨છેદ:-લોકાન્તરે=પરલોકે=પરલોકમાં, મુવા પછી અન્યઃ લોકઃ લોકાન્તરમ્-તસ્મિન્ સુખમ્ લોકાન્તરસુખં=પરલોકમાં સુખ આપનારું (પુણ્ય.) પુણ્યં=પુણ્ય. તપશ્ચ દાનં ચ-તપોદાને-તાપ્યામ્ સમુદ્ભવમ્-તપોદાનસમુદ્ભવમ્ અથવા (સમુદ્ભવતિ અસ્માત્ ઇતિ સમુદ્ભવઃ) તપોદાનેસમુદ્ભવઃ યસ્મ તત્ તપોદાન સમુદ્ભવં=તપ તથા દાનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું. સંતતિઃ=સંતાન, સ્ત્રીલીંગ. શુદ્ધવંશે મવા શુદ્ધવંશ્યા (સ્ત્રીલીંગે). હિ=ચોક્કસ. પરસ્મિન્ ઇતિ પરત્ર-પરલોક પરલોક=અસ્મિન્ ઇતિ અત્ર-હહ=આ લોકમાં. ચ અને, શર્મણે-સુખાય=સુખ માટે.

અર્થ—તપ તથા દાનથી ઉત્પન્ન થએલું જે પુણ્ય તે પરલોકમાં સુખ આપે છે અને પવિત્ર વંશમાં થએલી સંતતિ-પ્રજા-સંતાન-તે પરલોક તથા આલોકમાં સુખને માટે છે.

(69) The result of penance and alms-giving—which is called પુણ્ય (merit)—gives happiness in the next world while a rightful heir to a family brings about happiness both here and hereafter.

તયા હીનં વિધાતર્મા, કથમ્ પશ્યન્ન દૂયસે ।

સિક્તં સ્વયમિવ સ્નેહાદન્ધ્યમાશ્રમવૃક્ષકમ્ ॥ ૭૦ ॥

પદ-છેદ:-તયા હીનં-સંતત્યા હીનમ્-અનપત્યં મામ્=પ્રજારહિત એવા મને. વિધાતઃ આ શબ્દ વિધાતૃનું સંબોધન રૂપ છે, તેનો અર્થ હે પેદા કરનાર-ઉત્પત્તિ કરનાર બ્રહ્માના પુત્ર રૂપે. પશ્યન્=જોઈને જોતાં. કથમ્ ન દૂયસે=શું દુભાતા નથી? સ્વયમ્ સ્નેહાત્ સિક્તં=પોતે સ્નેહથી પાણી છાંટેલું-પાણી પાએલું અગર ઉછેરેલું. ઇવ=જેમ વંધ્ય-અફલમ્=ફળ રહિત-રૂતુમાં પણ ફળ ન આવે તેવું. આશ્રમસ્ય વૃક્ષઃ-આશ્રમવૃક્ષકઃ તમ્ આશ્રમવૃક્ષકં=આશ્રમમાં ઉગેલા વૃક્ષને.

અર્થ—આશ્રમમાં પોતાને હાથે પાણી પાઈને ઉછેરેલા વૃક્ષને રૂતુમાં પણ ફળ ન આવે તો તે જોઈ તેને ઉછેરનાર જેમ દુઃખી થાય છે તેમ હે સૃષ્ટિના કર્તા ગુરૂ મહારાજ! મને સંતાન રહિત જોઈને શું આપ દુભાતા નથી? દુઃખી થતા નથી?

(70) I wonder—oh creator! that you are not pained to see me childless just like one who sees the tree of his hermitage, grown up by himself, failing to bear fruits even at the right season.

અસહ્યપીઠં ભગવન્નૃગમન્ત્યમવેહિ મે ।

અરુંતુદમિવાલાનમનિર્વાણસ્ય દન્તિનઃ ॥ ૭૧ ॥

પદ-છેદ:-અસહ્યા (સોડમ્ અશ્વક્યા) પીઠા યસ્ય તત્-અસહ્ય-પીઠં=અસહ્ય પીઠા જેમાં છે તેવું. અન્ત્યમ્ ઋણમ્-પૈતૃકમ્ ઋણમ્=છેલ્લું ઋણ-દેવું. ભગવન્=હે ભગવાન રૂપી ગુરૂ! અવેહિ=અવ+હ=આપ જાણુજો. મે=મારું અહઃ મર્મસ્થાન અહઃ તુદતિ इति અરુંતુદમ્=મર્મ-

સ્થાનને છેદી નાંખે એવું. ઇવ=જેમ. આલાનમ્=(હાથી) બાંધવાનો સ્થાન . નાસ્તિ નિર્વાણમ્ યસ્ય-સઃ-અનિર્વાણઃ-તસ્ય-અનિર્વાણસ્ય=મજ્જન-રહિતસ્ય=સ્નાન રહિત (હાથી) ના. દન્તૌ સ્તઃ યસ્ય ઇતિ દન્તી-તસ્ય-દાન્તિનઃ=ગજસ્ય= હાથીના.

નોંધ-માણસોને ત્રણ પ્રકારના ઋણ (દેવ) શાસ્ત્રોએ કહેલાં છે તેમાંથી મુક્ત થવાને. “ ઋણં દેવસ્ય યાગેન, ઋષીણાં દાનકર્મણા । સંતત્યા પિતૃલોકાનાં, શોધયિત્વા પરિવ્રજેત્ ॥ ” અર્થ-દેવનું ઋણ યજ્ઞો કરવાથી વળે, રૂષિઓનું ઋણ દાન કર્મો કરવાથી વળે પિતૃનું ઋણ સંતતિથી વળે અને પછી સન્યાસ લેવાય.

અર્થ—સ્નાન કરવાની ઇચ્છાવાળા હાથીને તેને બાંધવાનો ખીલો અથવા તેની બાંધનસ્થિતિ જેમ દુઃખ આપે છે-મર્મસ્થાન લેદે છે તેમ મને પણ આ છેદત્રું ઋણ-અસંતતિપણું-દુઃખ આપી રહ્યું છે એ વાત હે ભગવાન ! આપ જરૂર બાણજો.

(71) Venerable sage! You will kindly know that this last of my debts, gives too much pain to me; as the state of bondage—at its tying pole—gives pain to an elephant panting for its daily bath. (નિર્વાણોત્થાનશયનાનિ ત્રીણિ ગજકર્મણિ).

તસ્માન્મુચ્યે યથા તાત, સંવિધાતુમ્ તથાર્હસિ ।

ઇક્ષ્વાકૂણાં દુરાપેઽર્થે, ત્વદધીના હિ સિદ્ધયઃ ॥ ૭૨ ॥

પદ્મ-છેદઃ-તસ્માત્ (કારણાત્)=હું સંતતિ વિનાનો છઉં તે કારણથી. (અહમ્) મુચ્યે=હું મુક્ત થાઉં યથા તથા=જેવી રીતે તેવી રીતે. તાત=હે પિતા તુલ્ય ગુરૂ. સંવિધાતુમ્=કર્તુમ્ કરવાને અર્હસિ=(આપને)ધટેછે. ઇક્ષ્વાકોઃ અપત્યાનિ પુર્વાસઃ-ઇક્ષ્વાકવઃ-તેષામ્-ઇક્ષ્વાકૂણામ્=ઇક્ષ્વાકુ વંશમાં જન્મેલાની એટલે આ વંશમાં થએલા રાજાઓની. સિદ્ધયઃ=સિદ્ધિયો. તવ અધીનાઃ ત્વદધીનાઃ (આ શબ્દ સિદ્ધયઃનું વિશેષણ છે)=આપને આધીન છે. હિ=યસ્માત્કારણાત્=જે કારણથી. દુઃસ્થિતિ આપ્તુમ્ શક્યઃ દુરાપઃ તસ્મિન્-દુરાપે-દુષ્પ્રાપ્યે=દુઃખથી બની શકે તેવા. અર્થે=અર્થમાં, કાર્યમાં, લાભમાં.

અર્થ—જે કારણથી અમારા ઇક્ષ્વાકુવંશના રાજાઓનો, ગમે તેવા અશક્ય કાર્યોમાં પણ વિજય આપને આધીન છે—એટલે ગમે તેવા અશક્ય કાર્યોમાં પણ અમારા વડીલોને આપેજ સિદ્ધિ આપી છે એ કારણથી, હે પિતાતુલ્ય ગુરુજી ! સંતતિના ઋણમાંથી હું જે રીતે મુક્ત થાઉં તેમ કરવું આપને ઘટે છે.

(72) Oh father-like guru! you rightly deserve to do what can free me from this debt. I request you to do so only because I know the fact that in everything difficult of achievement by the kings of the line of ઇક્ષ્વાકુ success has been entirely at your disposal.

इति विज्ञापितो राज्ञा, ध्यानस्तिमितलोचनः ।

क्षणमात्रमृषिस्तस्थौ, सुप्तमीन इव हृदः ॥ ૭૩ ॥

પદ્મછેદઃ—ઈતિ=એ પ્રમાણે વિજ્ઞાપિતઃ=વિનવેલા (વસિષ્ઠ). રાજા=રાજા દિલીપથી. ધ્યાને સ્તિમિતે (અચળ) લોચને વસ્ય સઃ=ધ્યાનમાં જેના (બે) લોચનો અચળ (સ્થીર) થઈ ગયાં છે તેવા (ગુરુ વસિષ્ઠ) તેમાં. સ્તિમ્+ઈન્ત=સ્તિમિત ભુત કૃં. છે. ક્ષણમ્ એવ ક્ષણમાત્રમ્ ક્ષણમાત્રમાં. ઋષિઃ=વસિષ્ઠ. તસ્થૌ=સ્થિર થઈ ગયા. સુપ્તાઃ મીનાઃ યસ્મિન્ સઃ (હૃદઃ)—સુપ્તમીનઃ હૃદઃ=જે ધરામાં માછલાંઓ સુઈ ગયાં છે—ખળ-ભળાટ કરતા નથી તેવા ધરાની ઇવ=માફક.

અર્થ—જેમ જળના મોટા ધરામાં માછલાંઓ સુતા હોય છે—ખળભળાટ રહિત થયા હોય છે—ત્યારે તે ધરા જેવો શાંત દેખાય છે, તેવી રીતે રાજાથી વિનવાએલા વસિષ્ઠ ગુરુ થોડી વારતો પોતાની બેઠે આંખોને ધ્યાનમાં અચળ કરીને સ્થીર થઈ ગયા.

(73) Guru Vasishta, being thus requested by king Dilipa, remained calm and steady for sometime, in a state of trance (lit. with his eyes closed in deep meditation) like deep waters in which the fish are asleep.

सोऽपश्यत्प्रणिधानेन, संततेः स्तम्भकारणम् ।

भावितात्मा भुवो भर्तुरथैनं प्रत्यबोधयत् ॥ ૭૪ ॥

પદ્મછેદ:-સઃ=તે વસિષ્ઠે. અપશ્યત્=જેયું. પ્ર+નિ+ધા+અન= પ્રણિધાનં=તેન-પ્રણિધાનેન=ચિત્તસ્ય એકાગ્ર્યેણ=ચિત્તની એકાગ્રતાથી-ધ્યાનથી. સંતતેઃ=સંતતિનું. સ્તમ્ભસ્ય કારણમ્-સ્તમ્ભકારણમ્=પતિબંધકારણમ્ =અટકવાનું કારણ. ભાવિતઃ આત્મા यस્ય સઃ=ભાવિતાત્મા=જેનો આત્મા ભાવિત-જ્ઞાનમય અગર શુદ્ધ છે તે વસિષ્ઠ-આ શબ્દ સઃ નુ વિશેષણ છે, જે સઃ, અપશ્યત્ તથા પ્રત્યબોધયત્ નો કર્તા છે. શ્રુવઃ=પૃથ્વીના. મર્તુઃ=ધણ્વીના એટલે રાજના. અથ એનં ગુરુ વસિષ્ઠે આ પ્રમાણે ધ્યાનમાં જોયા પછી રાજને. પ્રત્યબોધયત્=બોધ કર્યો-તે સમંધી વાત કરી-ખુલાસો કર્યો.

અર્થ—આ પ્રમાણે ધ્યાન ધરીને-ચિત્તની એકાગ્રતાના સાધનથી, શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા ગુરુ વસિષ્ઠે તે પૃથ્વીપતિ દિલીપ રાજને સંતતિ અટકવાનું (ન થવાનું) કારણ જોયું; અને જોયા પછી રાજને તે સંબંધી ખુલાસો કર્યો.

(74) By means of such deep meditation, Guru Vasistha, who led a holy life, knew the cause which stood as an obstacle in the way of the king's having progeny. When he knew this secret he exposed it before the king.

પુરાશક્રમુપસ્થાય, તવોર્વી પ્રતિયાસ્યતઃ ।

આસીત્કલ્પતરુચ્છાયમાશ્રિતા સુરભિઃ પથિ ॥ ૭૫ ॥

પદ્મછેદ:-પુરા=પહેલાં, આગલા વખતમાં. શક્રમ્ ઉપસ્થાય ઈંદ્રને સેવીને-ઈંદ્ર પાસે જઈને વળતાં. તવ ઉર્વી પ્રતિ=તારી ભૂમિ તરફ. યાસ્યતિ ઇતિ યાસ્યન્ (યા+સ્ય+ભવિષ્યકાળનો પ્રત્યય અત્ ભવિષ્ય કૃદંત) તસ્ય યાસ્યતઃ આવતો એવા તારા (પથિ=રસ્તામાં) સુરભિઃ આસીત્=કામધેનુ ગાય બેઠી હતી. કલ્પતરોઃ છાયા કલ્પતરુચ્છાયાં-તામ્ કલ્પતરુચ્છાયાં=કલ્પતરુની છાયાને. આશ્રિતા=આશરે લીધેલી.

અર્થ—પહેલાં એક વખત તું ઈંદ્ર પાસે જઈને પાછો આવતો હોઈશ તે વખતે તારા રસ્તામાં કલ્પતરુની છાયા નીચે કામધેનુ ગાય બેઠી હશે.

(75) On one occasion when you were returning to your kingdom after waiting upon Indra, the divine cow કામધેનુ was sitting at ease in your way under the shade of કલ્પ tree.

ધર્મલોપભયાદ્રાઙ્ગીમૃતુસ્નાતામિમાં સ્મરન્ ।

પ્રદક્ષિણક્રિયાર્હાયાં, તસ્યાં ત્વં સાધુ નાચરઃ ॥ ૭૬ ॥

૫૬-છેદ:-ધર્મસ્ય લાપ:-ધર્મલોપ:-ધર્મલાપાત્ મયં ધર્મલોપમયં-
તસ્માત્-ધર્મલોપમયાત્=ધર્મના લોપથી થતા લયથી. રાઙ્ગીમ્=રાણીને(આ
શબ્દ પછીના બે શબ્દોનું વિશેષ છે અને સ્મરન્ નું કર્મ છે). इमां=
આ. હતો: સ્નાતમ્ (સ્નાન) અસ્તિ યસ્યા: સા-હતુસ્નાતા તામ્-હતુસ્નાતામ્
=હતુ આવ્યા પછી સ્નાન કરીને જે પવિત્ર થઇ છે એવી આ રાણીને
સ્મરન્=ધ્યાયન્=યાદ કરતો. પ્રદક્ષિણસ્ય ક્રિયા-પ્રદક્ષિણક્રિયા-તસ્યા: અર્હા-
પ્રદક્ષિણક્રિયાર્હા-તસ્યાં-પ્રદક્ષિણક્રિયાર્હાયામ્=પ્રદક્ષિણ કરવા યોગ્ય (તે
કામધેનુમાં). તસ્યામ્=તે કામધેનુમાં. ત્વં=તેં-તમે સાધુ-અવ્યય=સત્કાર.
ન આચરઃ=કર્યો નહીં.

અર્થ—‘હતુ આવ્યા પછી સ્નાન કરીને પવિત્ર થયેલી સ્ત્રી પાસે, તેના
સંગ માટે, પુરૂષે આવતું જોઈએ’ એવી જે ધર્મની આજ્ઞા છે તે આજ્ઞાના
લોપના લયથી એટલે રખે હું અત્યારે સ્ત્રી પાસે નહીં જઈ તો મારો ધર્મ
જશે એવા લયથી-હો દિલીપ ! તે વખતે આ રાણી કે જે હતુસ્નાતા હતી
તેને યાદ કરતો કરતો રસ્તામાં બેઠેલી કામધેનુ જે પ્રદક્ષિણ કરવા યોગ્ય હતી
તેના તેં સત્કાર કર્યો નહીં. તાત્પર્ય તેને તું નમ્યો નહીં.

(76) At that time through fear of being guilty of violat-
ing a sacred duty to your queen—who had taken the bath after
monthly illness, you were thinking only of her and failed to
pay respect to that cow—who was worthy of the honour of
being gone round.

अवजानासि माम् यस्मादतस्ते न भविष्यति ।

मत्प्रसूतिमनाराध्य, प्रजेति त्वां शशाप सा ॥ ७७ ॥

૫૭-છેદ:-અવજાનાસિ=તિરસ્કરોષિ=તું તિરસ્કાર કરે છે. મામ્
=મને-મારો. યસ્માત્ (કારણાત્)=જે કારણથી-જે કારણમાં (સંતાતિના
કારણમાં) તું મને ભૂલ્યો છે અથવા તેં મારો તિરસ્કાર કર્યો છે. અતઃ
તે કારણથી હવે પછી. તે પ્રજા ન ભવિષ્યતિ=તારે પ્રજા નહીં થાય. મત્=

મારી. પ્રસૂતિમ્=સંતાનને (નંદિનિ). મમ પ્રસૂતિઃ મત્પ્રસૂતિઃ=તામ્-મત્પ્રસૂતિમ્
=મારી નંદિની નામની વાછડીને. ન આરાધ્ય इति अनाराध्य=અસેવયિત્વા
=નહીં સેવો ત્યાં સુધી. इति सा त्वां शशाप=આ પ્રમાણે તે સુરભિએ
તને શાપ આપ્યો હતો.

અર્થ—હે દિલીપ ! તે સુરભિનો સત્કાર ન કર્યો તેથી તે સુરભિએ
એવો શાપ આપ્યો હતો કે “ જે કારણ (સંતતિ)માં ગુન્થવાઈને તે મારો
અનાદર કર્યો છે એટલે મારો તિરસ્કાર કર્યો છે તે કારણરૂપ-પ્રભ હવે તને,
જ્યાં સુધી તું મારી નંદિનિ નામની વાછડીને શેવીશ નહીં ત્યાં સુધી
થશે નહીં.

(77) Oh, Dilipa (as you disregarded that cow) the cow
cursed you by saying that “as you disregarded me so will you
never have any child until you first propitiate my offspring-
Nandini.”

सशापो न त्वया राजन्न च सारथिना श्रुतः ।

नदत्याकाशगङ्गायाः, स्रोतस्युद्दामादिगजे ॥ ७८ ॥

૫૮-છેદ:-હે રાજન્=હે રાજા ! સઃ શાપઃ=તે શાપ. ન શ્રુતઃ=સંભ-
ળાયો નહીં. ત્વયા ચ સારથિના=તારાથી અને સારથિથી. નદતિ इति નદત્-
તસ્મિન્-નંદતિ=અવાજ કરતો, ઘણુઘણુટ કરતા (નદિના ધોધમાં). આકાશ
ગંગાયાઃ=આકાશ ગંગાના સ્રોતસિ=ધોધમાં-પ્રવાહમાં. ઉદ્દામાનઃ દિગ્ગજાઃ
યસ્મિન્ તત્-ઉદ્દામદિગ્ગજં તસ્મિન્-ઉદ્દામદિગ્ગજે=છૂટા-બંધન રહિત દિશાના
હાથીઓ જેમાં છે એવા પ્રવાહમાં.

અર્થ—ઘણાજ અવાજ કરતા તથા જેમાં દિશાના હાથીઓ છૂટા રહે
છે-સ્નાન કરે છે, તે આકાશ ગંગાના પ્રવાહમાં-પ્રવાહને લીધે-તે શાપ, હે
રાજા ! તે તથા તારા સારથિએ સાંભળ્યો નહોતો.

(78) At that time, elephants the keepers of the corners of
the heavens were diverting themselves by playing with the waters
of the heavenly river (Ganges) consequently the river was roar-
ing with the greater noise, on which account neither you nor
your charioteer could hear that curse pronounced by that cow.

ईप्सितं तदवज्ञानाद्विद्धि सार्गलमात्मनः ।

प्रतिबध्नाति हि श्रेयः, पूज्यपूजाव्यतिक्रमः ॥ ७९ ॥

પદ્મછેદ્દ:-આત્મનઃ ર્ઈક્ષિતં=સ્વસ્ય આત્મમ્ ઇષ્ટં મનોરથં=પોતાના મનોરથને-ધ્વંષાને.=અર્ગળ્યા સહિતં સાર્ગલં=સપ્રતિબન્ધં=વિધ્નવાળા (મનોરથ) ને. સાર્ગલમ્ વિદ્ધિ=વિધ્નવાળો જાણુ. તસ્યાઃ અવજ્ઞાનાત્-તદવજ્ઞાનાત્=તે સુરભિના તિરસ્કાર કરવાથી. પૂજ્યાનામ્ પૂજા-પૂજ્ય પૂજા-તસ્યાઃ-વ્યતિક્રમઃ (અતિક્રમણ=ઉલ્લંઘન)-પૂજ્યપૂજાવ્યતિક્રમઃ=પૂજ્યની પૂજા કરવાના ધર્મનું ઉલ્લંઘન. પ્રતિબધ્નાનિ શ્રેયઃ=શ્રેયને અટકાવે છે. હિ=ચોકસ.

અર્થ—હે રાજા ! તેના અપમાનથી તારો (સંતતિ માટે થએલો) મનોરથ વિધ્નવાળો થયો છે એમ તું જાણુ, કારણ કે પુજ્ય પુરૂષોની પૂજા કરવાના ધર્મનું ઉલ્લંઘન કલ્યાણને (શ્રેયને) અટકાવે છે.

(79) Oh king, you will now see that the attainment of your desire is put a stop to by the disrespect shown towards that cow, it is clear to imagine that non-payment of homage to those who are worthy of it should thus stand in our way of welfare.

હવિષે દીર્ઘસત્રસ્ય, સા ચેદાર્ણી પ્રચેતસઃ ।

મુજંગપિહિતદ્વારં, પાતાલમધિતિષ્ઠતિ ॥ ૮૦ ॥

પદ્મછેદ્દ:-હવિષે=હોત દ્રવ્યને માટે દીર્ઘ સત્રં यस્ય સઃ દીર્ઘસત્રઃ તસ્ય દીર્ઘસત્રસ્ય=લાંબો વખત પહોંચે એવો યજ્ઞ જેઓએ શરૂ કર્યો છે એવા (વરૂણ) ના. પ્રચેતસઃ=વરુણસ્ય=વરૂણના. સા ર્ઈદાર્ણી અધિતિષ્ઠતિ =તે ગાય અત્યારે રહે છે. ચ=અને. મુજંગૈઃ પિહિતં (બંધ કરાએલા) દ્વારં यस્ય તત્ પાતાલં=ભુજંગથી જેના ખારણાં બંધ કરાએલાં છે એવા પાતાળને (પાતાળમાં સપ્તમીને ઠેકાણે દ્વીતિયા વપરાઈ છે.)

અર્થ—તે સુરભિ-ગાય અત્યારે વરૂણના લાંબો કાળ પહોંચે તેવા યજ્ઞના-યજ્ઞમાં હોમવાના-દ્રવ્યને માટે પાતાળ કે જેના દ્વાર સંપોથી બંધ કરાએલા છે તે પાતાળમાં રહે છે. ગાયના ઘી દુધ વીગેરે યજ્ઞમાં હોમવાના કાર્યમાં આવે છે માટે ગાય ત્યાં છે.

(80) Guru Vasistha said that:—at present that સુરભિ is staying in the nether regions—the doors of which are shut up

by serpents, for supplying ghee etc. required for the sacrificial ceremony of પ્રવેત્ત્ that would last for a long time.

સુતાં તદીયાં સુરભેઃ, કૃત્વા પ્રતિનિધિં શુચિઃ ।

આરાધય સપત્નીકઃ, પ્રીતા કામદુષા હિ સા ॥ ૮૧ ॥

પદ્મ-છેદઃ—તસ્યાઃ इदं तदीया—ताम् तदीयां—इवे तदीयां सुतां=ते કામધેનુ ગાયત્રી સુતાને એટલે વાછરીને સુરભેઃ પ્રતિનિધિ કૃત્વા=કામ-ધેનુની પ્રતિનિધી બનાવીને. શુચિઃ=પવિત્ર એવો હે રાજા તું. પત્ન્યા સ-હિતઃ સપત્નીકઃ=પત્ની સહિત એવો પણ હે રાજા તું. આરાધય=આરાધના કર, સેવા કર—તેનું કર્મ સુતાં છે. પ્રીતા=સેવાથી પ્રસન્ન થએલી. સા=તે. હિ=એકસ. કામાન્ દોગ્ધિ इति कामदुषा=મનકામના પરિપૂર્ણ કરી આપ-નારી (થશે.)

અર્થ—તે કામધેનુ ગાયત્રી વાછરીને તે ગાયત્રી પ્રતિનિધિ બનાવીને તું કે જે પવિત્ર તથા સ્ત્રી સહિત છે તે, તે વાછરીનું સેવન કર—સેવાથી પ્રસન્ન થએલી તે જરૂર તારી મનકામના પૂર્ણ કરશે.

(81) Oh king Dilipa! you—who are pure and accompanied by your wife, may worship the daughter of સુરભિ as her representative. She too, if pleased will fulfil all your desires.

इति वादिन एवास्य, होतुराहुतिसाधनम् ।

अनिन्द्या नन्दिनी नाम, धेनुराववृते वनात् ॥ ८२ ॥

પદ્મ-છેદઃ—इति=आ प्रभाषे. वदति इति वादी—तस्य वादिनः=બોલનાર. एव=तरतज. अस्य=आ (वसिष्ठ) ना. जुहोति इति होता—तस्य होतुः=हवनशीलस्य=હોમ કરનાર (वसिष्ठ) ना. आहुतीनाम् साधनम् (कारणम्)—आहुति साधनम् आहुतिना साधन ३५—સાધન માટે. अनिन्द्या=प्रशस्ता=વખણાએલી, સુપ્રસિદ્ધ. नन्दयति इति नन्दिनी नाम=नन्दिनी नामनी. धेनुः=गाय. वनात् आववृते=वनमांथी पाछी ફરી હતી.

અર્થ—આ પ્રમાણે હોમ કરનાર વસિષ્ઠ ૩૫ બોલતા હતા ત્યાંજ (તે વખતેજ) હોમની આહુતિના સાધનરૂપ અને પ્રશંસા કરવા લાયક (ઉપર કહી તે) નંદિની નામની ગાય વનમાંથી (ચરીને) આવી.

(82) When the Priest guru Vasishtha was speaking thus, the cow, known as Nandini—who was worthy of praise and who was the source of offerings, returned home from the forest.

લલાટોદયમામુમં, પલ્લવસ્નિગ્ધપાટલા ।

વિમ્રતી શ્વેતરોમાઙ્ક, સંધ્યેવ શશિનં નવમ્ ॥ ૮૩ ॥

પદ્યછેદ:-લલાટે ઉદયઃ યસ્ય તત્-લલાટોદયમ્=લલાટમાં જેને ઉદય અગર અળકાટ છે એવું (અઙ્ક) નિશાન તેને. આમુગ્નં=વાંકુ (નિશાન) શ્વેતરોમાગે એવ અઙ્ક:-શ્વેતરોમાઙ્કઃ તમ્ શ્વેતરોમાઙ્કઃ=સફેદ-વાળનું નિશાન. વિમ્રતીં इति વિમ્રતી ધારણ કરતી. પલ્લવવત્ સ્નિગ્ધા-પલ્લવસ્નિગ્ધા-પલ્લવસ્નિગ્ધા चासौ पाटला (રક્તવર્ણુવાળી) ચ-પલ્લવસ્નિગ્ધપાટલા=કુણા પાંદડાના જેવી સુકોમળને રક્તવર્ણુવાળી નન્દિની સંધ્યા+ઇવ નવમ્ શશિનં=જેમ લાલ સંધ્યા નવા ચંદ્રને એટલે બીજ ત્રીજના ચંદ્રને.

અર્થ—જેમ લાલ રંગવાળી સંધ્યા બીજ ત્રીજના ચંદ્રને ધારણ કરે છે (ધારણ કરીને શોભે છે) તેમ તે કુણા પાંદડાના જેવી સુકોમળ તથા રક્ત રંગવાળી નન્દિની, તેના લલાટમાં પ્રકાશવાળા વાંકા તથા સફેદ વાળોથી બનેલા નિશાન-ચિન્હને ધારણ કરતી હતી-તેથી તે શોભતી હતી.

(83) As the twilight hour appears pleasant with the new moon, so did Nandini—who was smooth like fresh leaf and also of reddish colour—bear a curved mark of white hair on her forehead.

મુવં કોષ્ણેન કુણ્ડોઘ્ની, મેધ્યેનાવમૃથાદપિ ।

પ્રસ્નવેનાભિવર્ષન્તી, વત્સાલોકપ્રવર્તિના ॥ ૮૪ ॥

પદ્યછેદ:-મુવં અભિવર્ષન્તી-અભિવર્ષતિ इति-અભિવર્ષન્તી=પૃથ્વીને હીજવતી-પલાળતી. કિંચિત્ ઉષ્ણઃ કોષ્ણઃ-તેન-કોષ્ણેન=કાંઈક ઉષ્ણ-પણાથી. કુણ્ડવત્ ઉષઃ (આઉ) યસ્યાઃ સા-કુણ્ડોઘ્ની=કુંડ જેવા જેના મોટા આઉછે તેવી નન્દિની. અવમૃથાત્+અપિ મેધ્યેન=ચણ પૂર્ણ કર્યા પછીના સ્નાનના કરતાં વધારે પવિત્ર (દુધની ધારા) વડે. પ્રસ્નવેન=હીરામિસ્ય-

ન્દનેન=દુધની ધારથી-છાંટણથી. વત્સસ્ય આલોકઃ વત્સાલોકઃ તેન પ્રવર્તે તે इति-વત્સાલોકપ્રવર્તી-તેન-વત્સાલોકપ્રવર્તિના (પ્રસનવેન)=વત્સ એટલે તેના વાછરૂને જોવાથી થતા પ્રેમને લીધે ઉભરાતા દુધની ધારથી.

અર્થ—વાછરૂને જોવાથી થતા પ્રેમને લીધે ઉભરાતા કાંઈક ઉજ્જ્વળ અને ચક્ષુમાં છેદ્યા સ્નાનના કરતાં પણ વધારે પવિત્ર કરે એવા દુધની ધારથી તે મોટા આઉવાળી નન્દિની પૃથ્વીને ભીજવતી હતી-છાંટતી હતી.

(84) At the sight of her young calf, the warm milk from the teats of her full udder flowed out in streams wetting the earth; that milk which had greater sanctifying effects than the (અવભૂથ) ablutions at the end of a sacrificial ceremony.

રજઃકળૈઃ સુરોદ્ઘૂતૈઃ, સ્પૃશદ્વિર્ગાત્રમન્તિકાત્ ।

તિર્થાભિષેકજાં શુદ્ધિમાદધાના મહીક્ષિતઃ ॥ ૮૫ ॥

૫૯૨છેદઃ-રજસાં કળાઃ-રજઃકળાઃ તૈઃ રજઃકળૈઃ-સુરૈઃ ઉદ્ઘૂતાઃ-સુરોદ્ઘૂતાઃ તૈઃ સુરોદ્ઘૂતૈઃ-સુરોદ્ઘૂતૈઃ રજઃકળૈઃ=પગની ખરીથી ઉડેલી ધુળના કણોથી. સ્પૃશન્તિ इति સ્પૃશન્તઃ તૈઃ સ્પૃશદ્વિઃ=સ્પર્શકરતા રજકણોથી ગાત્રં=આત્રને, શરીરને. અન્તિકાત્=સમીપમાં, નજદીકમાં. તિર્થે અભિષેકઃ-તિર્થાભિષેકઃ=તિર્થમાં સ્નાન, તેન જાતા-તિર્થાભિષેકજા-તામ્-તિર્થાભિષેકજામ્-તિર્થાભિષેકજામ્ શુદ્ધિઃ=તિર્થમાં સ્નાન કરવાથી ઉત્પન્ન થએલી પવિત્રતાને. આધત્તે इति આદધાના=નામ છે. આપતી હતી. મહીમ્ ક્ષિયતે इति મહીક્ષિત્ તસ્ય મહીક્ષિતઃ રાજની.

અર્થ—તે ગાયની નજદીકમાં જતાં પગની ખરીથી ઉડાડેલી રજોથી ગાત્રને (શરીરને) સ્પર્શ થતાં તે રાજ તિર્થોમાં સ્નાનથી થતી શુદ્ધિ (પવિત્રતા) ને પામ્યો.

(85) The dust raised by her hoofs settled upon the person of the monarch and gave all the purification that he could otherwise obtain by bathing in sacred places of pilgrimage.

તાં પુણ્યદર્શનાં દૃષ્ટ્વા, નિમિત્તજ્ઞસ્તપોનિધિઃ ।

યાજ્યમાશંસિતાવન્ધ્યપ્રાર્થનં પુનરબ્રવીત્ ॥ ૮૬ ॥

પદ્મ-છેદ:-પુણ્યં દર્શનં યસ્યાઃ સા પુણ્યદર્શના-તામ્=જેનું દર્શન પુણ્યરૂપ છે તે નન્દિનીને, દૃષ્ટા=જોઈને. નિમિત્તં જાનાતિ-ઈતિ-નિમિત્તજ્ઞઃ -નિમિત્તજ્ઞઃ તપોનિધિઃ=નિમિત્તને જાણનાર તથા તપના ભંડારવાળા એવા વસિષ્ઠ. યાજયિતુમ્ યોગ્યઃ યાજ્યઃ તમ્-યાજ્યમ્=યજમાન એવા દિલીપને. આશંસિતમ્=ઈચ્છેલું, મનોરથ. અવન્ધ્યમ્=વાંછ્યું નહીં-એટલે ફળવાળું -એટલે સફળ. પ્રાર્થનં=પ્રાર્થના. આશંસિતે અવન્ધ્યં પ્રાર્થનમ્ યસ્ય સઃ-આશંસિતાવન્ધ્યપ્રાર્થનઃ તમ્-આશંસિતાવન્ધ્યપ્રાર્થનમ્ યાજ્યં=જેના મનોરથને માટે થએલી પ્રાર્થના સફળ થઈ ગઈ છે એવા યજમાન પ્રત્યે. પુનઃ અબ્રવીત્ =ફરીથી (ગુરુ વસિષ્ઠ) બોલ્યા.

અર્થ—જેનું દર્શન પુણ્યરૂપ છે એવી નન્દિની ગાયને જોઈને, નિમિત્તને જાણવાવાળા તથા તપના ભંડારવાળા ગુરુ વસિષ્ઠ, મનોરથને માટે થએલી પ્રાર્થના જેની સફળ થઈ છે એવા યજમાન (દિલીપ) પ્રત્યે ફરીવાર બોલ્યા.

(86) Guru Vasistha-skilled in reading the meanings of signs and omens and having seen the opportune arrival of that blessed cow, spoke again to his disciple, King Dilipa who always had speedy fulfilment of his desires.

અદૂરવર્તિનીં સિદ્ધિં, રાજન્વિગળયાત્મનઃ ।

ઉપસ્થિતેયં કલ્યાણી નામ્નિ કીર્તિત એવ યત્ ॥ ૮૭ ॥

પદ્મ-છેદ:-હે રાજન્ ! =હે રાજા. આત્મનઃ=તમારી. અદૂરે વર્તેતે ઇતિ -અદૂરવર્તિની-તામ્-અદૂરવર્તિનીમ્=સમીપમાં આવતી. સિદ્ધિં=ફળ. વિગળય =જાણુ. યત્ (ખીજ પદમાં છેદત્રે. છે તે) =કારણ કે. નામ્નિ કીર્તિતે એવ =નામ લેતાંજ. અયં કલ્યાણી (મંગલમુર્તિઃ) =કલ્યાણને આપવાવાળી આ ગાય ઉપસ્થિતા=સામે આવીને ઉભી રહી છે.

અર્થ—હે રાજા ! તારા કાર્યની સિદ્ધિ નજીકમાં હોય એવું સમજીને અગર જાણજે; કારણ કે આપણે નન્દિની સમીપી વાતો કરતા હતા ત્યાંજ તે (અહીં આવીને) સામે ઉભી રહી.

(87) Oh king, remember that the fruition of your desire is at hand; because at the very mention of her name (સુરમિ), this blessed cow has appeared before us.

વન્યવૃત્તિરિમાં શશ્વદાત્માનુગમનેન ગામ્ ।
વિદ્યામભ્યસનેનેવ, પ્રસાદયિતુમર્હસિ ॥ ૮૮ ॥

પદચ્છેદ:-વને ભવં-વન્યં (કન્દમૂલાદિકં); વન્યં વૃત્તિ: (આહાર:)
યસ્ય સ:-વન્યવૃત્તિ:=વનમાં થતાં કંદમૂળ વિગેરેના આહારથી રહેનાર
દિલીપ. इमां ગામ્=આ ગાયને. શશ્વત્=હમેશાં. આત્મન: અનુગમનં-આત્માનુ-
ગમનં-તેન-આત્માનુગમનેન (અનુસરેણ)=તેની પાછળ પાછળ પોતે ફરવાના
કાર્યથી. પ્રસાદયિતુમ્-પ્રસન્નાં કર્તુમ્=પ્રસન્ન કરવાને. અર્હસિ=યોગ્ય છે. इव
-યથા=જેમ. વિદ્યામ્=વિદ્યાને અભ્યસનને=અભ્યાસથી.

અર્થ-અભ્યાસના બળથી જેમ કોઈ પુરૂષ વિદ્યાને પ્રસન્ન કરવાને યોગ્ય
થાય છે; એ પ્રમાણે હે રાજા દિલીપ ! તું પણ ફળના આહાર ઉપર રહીને
તથા આ ગાયની પાછળ પાછળ સદા ફરીને તેને પ્રસન્ન કરવાને યોગ્ય છે.

(88) As one pleases the goddess of learning (or acquires learning) by constant application and self-denial; so you deserve to please or propitiate this cow by following her subsisting only upon the vegetable products of the forest.

પ્રસ્થિતાયાં પ્રતિષ્ઠેથાઃ, સ્થિતાયાં સ્થિતિમાચરેઃ ।
નિષળ્ણાયાં નિષીદાસ્યાં, પીતામ્ભસિ પિવેરપઃ ॥ ૮૯ ॥

પદચ્છેદ:-ખીજ પદમાં અસ્યાં=નન્દિન્યાં=આ નંદિનીના.પ્રસ્થિ-
તાયાં=ચાલવાની ક્રીયામાં એટલે ચાલે ત્યારે. પ્રતિષ્ઠેથાઃ=તું ચાલજે.
સ્થિતાયામ્-નિવૃત્તગતિકાર્યાં=ઉભી રહે ત્યારે. સ્થિતિમ્ આચરેઃ=ઉભો રહેજે,
સ્થિર થઈ જજે. નિષળ્ણાયાં=ઉપવિષ્ટાયામ્=તે ગાય બેસી જાય ત્યારે.
નિષીદ=ઉપવિશ્ન=બેસી જજે. પીતં અમ્ભઃ યયા સા-પીતામ્ભાઃ-તસ્યામ્-
પીતામ્ભસિ=તે ગાય જળ પીએ ત્યારે અપઃ પિવેઃ=તું જળ પીજે.

અર્થ-હે દિલીપ ! આ ગાય જ્યારે ચાલવાની ક્રિયા કરે ત્યારે તું
ચાલજે, જ્યારે ઉભી રહે ત્યારે તું ઉભો રહેજે, જ્યારે બેસી જાય ત્યારે
તું બેસી જજે, અને જ્યારે જળ પીએ ત્યારે તું જળ પીજે.

(89) Oh, Dilipa! you are to move when she (the cow) moves, to stand when she stands to sit down when she sits down and to drink water when she has done so.

વધૂર્ભક્તિમતી ચૈનામર્ચિતામાતપોવનાત્ ।

પ્રયતા પ્રાતરન્વેતુ, સાયં પ્રત્યુદ્ગજેદપિ ॥ ૧૦ ॥

પદ્યછેદઃ:-મક્તિઃ અસ્તિ યસ્યાઃ સા-મક્તિમતી. ભકતીવાળી. પ્રયતા=પ્રયત્નવાળી, ઉત્સાહવાળી. ચ મક્તિમતી પ્રયતા વધૂઃ=અને ભકિત-વાળી તથા ઉત્સાહવાળી આ તારી રાણી. એનામ્ અર્ચિતામ્=આ (પ્રાતઃ-કાળમાં) પુનઃએલી ગાયની. પ્રાતઃ પ્રાતઃકાળમાં અન્વેતુ=અનુગચ્છતુ=પાછળ પાછળ જાય. તપસઃ વનમ્ તપોવનમ્-તપોવનાત્ આ-ઇતિ-આતપોવનમ્-તસ્માત્-આતપોવનાત્=તપોવનની હદ સુધી. સાયં અપિ=સાંજે પણ. પ્રત્યુદ્ગજેતુ (પ્રતિ+ઉત્+ગ્રજ્)=પ્રત્યુદ્ગચ્છેતુ=સામે જાય.

અર્થ—હે રાજા દિલીપ ! અને ભકિતવાળી તથા ઉત્સાહવાળી આ તારી રાણી, પુનઃએલી આ ગાયની પાછળ પાછળ, સવારમાં તપોવનની હદ સુધી તારી સાથે આવે; અને સાંજે જ્યારે (તું અને ગાય પાછા આવે જ્યારે) તારી રાણી તમારી સામે આવે.

(90) And this your sincere and obedient wife should also follow this adored cow, in the morning upto the border of the grounds of this hermitage and should also go to receive her upto that place when she returns home in the evening.

इत्याप्रसादादस्यास्त्वं, परिचर्यापरो भव ।

अविघ्नमस्तु ते स्थेयाः, पितेव धुरि पुत्रिणाम् ॥ ११ ॥

પદ્યછેદઃ:-ઇતિ=તે માટે. પ્રસાદાત્ આ-ઇતિ-આ પ્રસાદં-તસ્માત્-આપ્રસાદાત્=તે ગાય પ્રસન્ન થાય ત્યાં સુધી. અસ્યામ્=આ ગાયમાં. ત્વં=તું. પરિચર્યાયામ્ પરઃ=સેવામાં તત્પર. ભવ=થા. તે=તવ =તાડ. વિઘ્નસ્ય અભાવઃ-અવિઘ્નમ્=કલ્યાણ. અસ્તુ=થાઓ. પ્રશસ્તાઃ પુત્રાઃ સન્તિ એવામ્-ઇતિ પુત્રિણઃ તેવામ્-પુત્રિણામ્. પુત્રિણામ્ ધુરિ=સપુત્રોના પિતાઓને મોખરે, સપુત્રના પિતાઓમાં મુખ્ય. પિતા ઇવ=પિતા જેવો. સ્થેયાઃ=તિષ્ઠેઃ થા.

અર્થ—તે માટે હે રાજા ! તે ગાય પ્રસન્ન થાય ત્યાં સુધી તેની શેવા માટે તું તત્પર થા. (તેથી) તાડ' એવું કલ્યાણ થશે કે સપુત્રોના પિતાઓમાં તું મુખ્ય પિતા જેવો થઈશ.

(91) Therefore, oh King be prepared to attend upon her till she is propitiated. May your desires be crowned with success and may you stand first, in the front of fathers—who are fortunate with having praiseworthy sons.

તથેતિ પ્રતિજગ્રાહ, પ્રીતિમાન્સપરિગ્રહઃ ।

આદેશં દેશકાલજ્ઞઃ, શિષ્યઃ શાસિતુરાનતઃ ॥ ૧૨ ॥

પદ્મછેદઃ—તથા+ઇતિ=તથેતિ=તે પ્રકારે. (પ્રીતિમાન્, સપરિગ્રહઃ, દેશકાલજ્ઞઃ, શિષ્યઃ અને આનતઃ એ તમામ દિલીપના વિશેષણો છે). પ્રતિજગ્રાહ=સ્વીચકાર=પ્રહણ કરતો હતો. પ્રીતિમાન્=પ્રીતિવાળો. પરિગ્રહેણ સહિતઃ સપરિગ્રહઃ=રાણી સહિત દિલીપ રાજા. દેશશ્ર્વકાલશ્ર્વ-દેશકાલૌ-દેશકાલૌ જાનાતિ ઇતિ દેશકાલજ્ઞઃ=દેશકાળને સમજનાર. શિષ્યઃ=શિવક. આનતઃ=નમ્ર અથવા વિવેકી. શાસિતુઃ=ગુરોઃ=ગુરૂની. આદેશં=આજ્ઞાં=આજ્ઞાને.

અર્થ—પ્રીતિવાળો તથા રાણી સહિત જે હતો તે તથા દેશકાળને સમજનાર નમ્ર તથા સેવા ધર્મને સમજનાર શિષ્ય એવા દિલીપ રાજાએ, આ પ્રમાણે, ગુરૂની આજ્ઞાને અંગીકાર કર્યો—સ્વીકારી.

(92) King Dilipa, with his wife knowing the time and the place, at once received the instructions of this worthy preceptor as a loving and obedient pupil.

અથ પ્રદોશે દોષજ્ઞઃ, સંવેષાય વિશાંપતિમ્ ।

સૂનૂઃ સૂનૃતવાક્સપ્તુર્વિસસર્જોદિતશ્રિયમ્ ॥ ૧૩ ॥

પદ્મછેદઃ—અથ=પછી. પ્રદોશે=રાત્રી=રાત્રીમાં, રાત પડેલી હોવાથી. દોષં જાનાતિ ઇતિ દોષજ્ઞઃ=વિદ્વાન્=સમજી, ભણેલા. સ્વજતિ ઇતિ સ્વજા-તસ્ય-સપ્તુઃ—સપ્તુઃ સૂનુઃ=પ્રહાના પુત્ર. સૂનૃતવાક્ યસ્ય સઃ—સૂનૃતવાક્=જેની સાસી અગર પ્રિય અગર સત્યવાણી છે એવા. સંવેષાય=નિદ્રાયૈ=શયન કરવા માટે. (વિષ્=માણસ) વિશાંપતિઃ=મનુજેશ્વરં=માણસોના પતિને એટલે રાજાને. ઉદિતા શ્રીઃ યસ્ય સઃ—ઉદિતાશ્રીઃ—તમ્—ઉદિ-

તશ્રિયમ્=જેની પાસે ઘણી લક્ષ્મી છે એવા દીલીપને. વિસસર્જ=આજ્ઞાપ-
યામાસ=આજ્ઞા આપી.

અર્થ—પછી રાત પહેલી હોવાથી, વિદ્વાન તથા પ્રિયવાણી બ્રાહ્મણનાર એવા
બ્રહ્માના પુત્ર વસિષ્ઠ તે મનુષ્યોના પતિ તથા જેની પાસે ઘણી લક્ષ્મી છે
એવા દિલીપને શયનને માટે આજ્ઞા કરી.

(93) Then Vasishtha,—the learned son of the Creator,
truthful and agreeable in words ordered, the King Dilipa, the
lord of men and wealth, to go to bed.

સત્યામપિ તપઃસિદ્ધૌ, નિયમાપેક્ષયા મુનિઃ ।

કલ્પવિકલ્પયામાસ, વન્યામેવાસ્ય સંવિધામ્ ॥ ૯૪ ॥

પદ્મ-છેદઃ—સત્યામ્+અપિ=સતિ સક્ષમી—વિદ્યમાન હતું તોપણ.
તપસઃ સિદ્ધિઃ—તપઃસિદ્ધિઃ—તસ્યામ્—તપઃસિદ્ધૌ=તપની સિદ્ધિમાં. નિયમસ્ય
અપેક્ષા—નિયમાપેક્ષા—તથા—નિયમાપેક્ષયા=નિયમની જરૂર હોવાને લીધે.
મુનિઃ=ગુરૂ વસિષ્ઠ. કલ્પં જાનાતિ ઇતિ કલ્પવિદ્=વ્રતપ્રયોગાભિજ્ઞઃ=વ્રતના
પ્રયોગને અગર વ્રતની વિધિને જાણનાર (મુનિ). કલ્પયામાસ=સંપાદ-
યામાસ=મેળવવા લાગ્યા—વિચાર કરવા લાગ્યા—ગોઠવણ કરવા લાગ્યા.
વને સાધુઃ અથવા વને ભવા ઇતિ વન્યા—તામ્—વન્યામ્=વનને માટે યોગ્ય—
ઉપયોગી. (આ શબ્દ સંવિધામ્ શબ્દનું વિશેષણ છે). एव=જ. અસ્ય
=આ દિલીપની. સંવિધામ્=કુશાદિશયનસામગ્રીમ્=કુશ વિગેરે પથારીની
સામગ્રી.

અર્થ—તપની સિદ્ધિથી ધારે તેમ કરી શકે એવા ગુરૂ વસિષ્ઠ હતા
તોપણ વ્રતના પ્રયોગને જાણવાવાળા તે મુનીએ વ્રતના નિયમની અપેક્ષાને
(જરીઆતને) માટે તે રાજા માટે વનને યોગ્ય શયનની સામગ્રી માટે
બ્યવસ્થા કરી.

(94) Guru Vasishtha by reason of his proficiency in holy
asceticism had the power to provide comforts worthy of his royal
guests, yet looking to the necessity of their exercising abstinence
as preparatory to the life they were about to lead, arranged for
them, such food and such bedding as suited a forest life.

નિર્દિષ્ટાં કુલપતિના સ પર્ણશાલા—

મધ્યાસ્ય પ્રયતપરિગ્રહદ્વિતીયઃ ।

તચ્છિષ્યાધ્યયનનિવેદિતાવસાનાં

સંવિષ્ટઃ કુશશયને નિશાં નિનાય ॥ ૧૫ ॥

૫૬૨છેદઃ—નિર્દિષ્ટાં પર્ણશાલામ્=ખતાવેલી પર્ણશાળાને. કુલસ્ય પતિઃ—કુલપતિઃ—તેન કુલપતિના=મુનિકુલેશ્વરેણ=મુનીઓના કુટુંબમાં મોટેરા એવા વસિષ્ઠી. સઃ=તે દિલીપ રાજા પ્રયતપરિગ્રહદ્વિતીયઃ તથા સંવિષ્ટ એ બેઉ શબ્દો સઃ (દિલીપ) ના વિશેષણ છે. અધ્યાસ્ય=અધિષ્ઠાય= (પર્ણશાળામાં) જઈને, તેનો આશરો લઈને. પ્રયતઃ પરિગ્રહઃ દ્વિતીયઃ यस્ય સઃ—પ્રયતપરિગ્રહદ્વિતીયઃ=શેવામાં માત્ર બીજા માણસ તરીકે એક સ્ત્રીજ છે એવો દિલીપ. તત્=તસ્ય=વસિષ્ઠસ્ય. તચ્છિષ્યાઃ=તસ્ય શિષ્યાઃ—તેષામ્ અધ્યયનેન નિવેદિતં અવસાનં યસ્યાઃ સા—તચ્છિષ્યાધ્યયનનિવેદિતાવસાના—તામ્—તચ્છિષ્યાધ્યયનનિવેદિતાવસાનાં=તેના એટલે—ગુરુ વસિષ્ઠના શિષ્યોના અધ્યયન—અભ્યાસથી (જે રાત્રીનો) છેડો અથવા પ્રાતઃકાળ જણાયો છે તે નિશાં=રાત્રીને સંવિષ્ટઃ=સુપ્તઃ=સુતેલો દિલીપ. કુશૈઃ પરિકલ્પિતં શયનં=કુશશયનં—તસ્મિન્—કુશશયને=કુશથી ગુંથાએલી પથારીમાં અથવા દાલની પથારીમાં નિનાય=ગમયામાસ=પસાર કરી.

અથ—વસિષ્ઠ ગુરુએ ખતાવેલી પર્ણશાળામાં જઈને જેની શેવા માટે એક બીજા માણસ તરીકે માત્ર પોતાની રાણીજ હતી, એવા (દિલીપ)—તથા જે દાલની પથારીમાં સુતો હતો એવા દિલીપે, રાત્રી કે જેનો પ્રાતઃકાળ ગુરુ વસિષ્ઠના શિષ્યોના અભ્યાસના અવાજથી જણાયો હતો તેવી રાત્રી પસાર કરી.

(95) In a cottage made of leaves, pointed out to him by Vasishtha, the high priest, King Dilipa with his wife as his companion lying on a carpet made of kusha grass, passed the night, the close of which was indicated by the disciples of muni's reading Vedas (early in the morning.)

સમાસમ્.

બે બોલ.

અન્ય લખવામાં તથા તેનાં પુસ્તક વિગેરે તપાસ કરવામાં બનતી સંભાળ તો રાખી છે તો પણ ભૂલ હોય તો સર્જન પુરૂષો જેમ નદીના વાંકા ચુકા કાંઠા સાથું નહીં જોતાં જળ સામેજ નજર રાખે છે તેમ કપા કરી સુધારીને વાંચશોજ. બહોળા જ્ઞાનવાળા વિદ્વાનો પણ પોતાની શક્તિને વિચાર નહીં કરતાં અત્યારના જમાનાનો ફેરફાર, બાળકોની યાદશક્તિનું પ્રમાણ વિગેરેનો વિચાર કરીને બાળકોને આ પુસ્તકનો લાભ આપશે એવી વિનંતી છે.

તંત્રી મોક્ષપત્રિકા.

મોક્ષમંદીરમાંથી પ્રગટ થતાં પુસ્તકો.

- મોક્ષપત્રિકા**—માસીક-શ્રીમદ્ભાગવત ઉપર મોક્ષમંદીરમાં થતાં અસહકારક બાબ્યાનો-દર વરસે લવાજમ (આ માસીક સંવત ૧૯૭૬ ના માધ્યમી પ્રગટ થાય છે. ગણ બે સાલના તમામ અંકોના પાકાં પુકાંથી બાંધેલા પુસ્તકો તૈયાર છે દરેકની કિંમત માત્ર રૂ. ૨-૨-૦.) ૨-૦-૦
- મોક્ષવાણી**—તુલસીકૃત રામાયણમાંથી ચુટી કાઢેલા ઉત્તમ પ્રસંગો-ગુજરાતી મોટા ટાઇપમાં તથા ગુજરાતી ટીકા સહીત ત્રેવીસ રૂબાના પુસ્તકના. ૦-૧-૦
- મોક્ષમણી**—પ્રથમ ભાગ-શ્રી શંકરાચાર્યની ચર્પટ પંજરીકા (ખીજો ભાગ બલાસ.) ૦-૧-૩
- મોક્ષમણી**—ત્રીજો ભાગ-શ્રી શંકરાચાર્યનો તત્ત્વભોધ. ૦-૩-૦
- મોક્ષમણી**—ચોથો ભાગ-શ્રી શંકરાચાર્યનો આત્મભોધ. ૦-૩-૬
- મોક્ષમણી**—પાંચમો ભાગ-શ્રી તુલસીદાસજીની મણીરત્નમાળા. ૦-૨-૦
- પાંચે ભાગ સાથે બાંધેલા તેના. ૦-૮-૬
- ચાર ભાગ સાથે બાંધેલા તેના. ૦-૮-૩
- (મોક્ષમણીઓ માટે દરેક ભાગના પોસ્ટેજ માટે અરધા આનાની ટીકીટ મોકલવી.)
- રઘુવંશ**—પ્રથમ સર્ગ. ૦-૭-૦
- રઘુવંશ**—બીજો સર્ગ. ૦-૫-૬
- બેઉ સાથે. ૦-૧૨-૦
- (વિદ્યાર્થી માટે દરેક સર્ગે બે આના ઓછા.)

નોંધ—થોડું ભણેલા સ્ત્રી પુરૂષોને જ્ઞાન મેળવવા માટે આ સુંદર સાધન છે. મંગાવો અને અનુભવ કરો. કિંમત જુલુ છે.

આ પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૧૭ થી ૬૫ સુધી ધી હાયમંડ જ્યુમિલી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં, પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યો. અને બાકીનો ભાગ પીરમસા રોડ ઉપર આવેલા ધી નિર્મળ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં લલ્લુભાઈ ઇશ્વરભાઈ ત્રિવેદીએ છાપ્યો. અમદાવાદ.

